

BİZANS EL YAZMALARI İLE İLİŞKİLİ TERİMLER VE TERMINOLOJİ SORUNU

İlkgül Kaya¹

¹⁾ Yozgat Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Yozgat,
Elmek: ilkgul.zenbilci@yobu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8106-656X

Özet

Bizans İmparatorluğu Orta Çağ'ın dinî, siyasal, kültürel ve sanatsal ortamına yön vermiş en önemli devletlerden biridir. İmparatorluğun ortaya çıkışından yıkılışına değin, binlerce eser kaleme alınmış ve kopya edilmiştir. Sanat tarihi çalışmalarında el yazmaları incelemeleri önemli bir yer tutsa da günümüze değin Bizans eserleri üzerine terminolojik bir sözlük oluşturulmamıştır. Bazı Türkçe çalışmalarda Bizans Sanatı'yla ilişkili kimi Antik Yunanca ve Latince terimlere rastlanır; ancak terimlerin Türkçe karşılığı bulunmamaktadır. Bizans el yazmaları ile ilişkili terimlerin birçoğunun da Türkçesi yoktur. Bu durumun temel nedeni, el yazmalarıyla ilişkili terimlerin, akademik çalışmalar dışında, kullanımına ihtiyaç duyulmamış olmasıyla açıklanabilir.

El yazmaları birkaç yönden incelenir. Kodikolojik inceleme el yazmalarının malzeme ve teknik özellikleri, ölçüleri, kitabın formu, fasikül/tomarlar, dikişler, kapak özellikleri gibi kitapların somut yönüne dayanır. Paleografik incelemeler eserlerin metnindeki harflerin biçimleri, yazı karakteri, el yazısının karakteristik özellikleri, büyük ve küçük harflerin formları, satır ve sütun düzeni, başlık, kısaltma, ayraç, işaretçi gibi metin ve sayfa düzeniyle ilişkili yönlere odaklanır. İkonografik incelemeler ise el yazmalarının resimlerini baz alır. İkonografi metin-resim arasında kurulan ilişkiyi temel alarak, resimlerin konu seçkisini, kökenini, sanatsal üslubunu, resimlerdeki oran-orantı, perspektif gibi unsurları ele alarak yorumlamaktadır.

Bu çalışmada Orta Çağ ve spesifik olarak Bizans el yazmalarına ilişkin kodikolojik ve paleografik terimlere, bu terimlerin uluslararası kataloglama ve envanter sistemlerindeki kısaltmalarına ve genel anlamda el yazmaları ile ilişkili akademik literatürdeki terminoloji sorununa değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Bizans Dönemi, Bizans Yazını, Bizans El Yazmaları, Terim, Terminoloji

THE TERMS RELATED TO THE BYZANTINE MANUSCRIPTS AND THE PROBLEM OF TERMINOLOGY

Abstract

The Byzantine Empire was one of the most important states that shaped the religious, political, cultural and artistic environment of the Middle Ages. Thousands of manuscripts had been scribed or copied from the beginning of the empire to its collapse. Although the examinations on manuscripts have an important place in the art history studies; a terminological dictionary on manuscripts has not been created yet. In the Turkish academic studies, some of the Ancient Greek and Latin terms related to Byzantine Art can be seen, but those terms have no Turkish translation. Most of the terms associated with Byzantine MSS do not have Turkish either. The main reason of this problem can be explained by the lack of need for the terms related to manuscripts to be used outside of the academic studies.

Manuscripts are examined in several ways. Codicological investigation is based on the material-technical characteristics of the manuscripts, the dimensions, the form of a book, the sewn gatherings (quires), the stitches, the binding, the cover, etc. Palaeographic studies focus on aspects related to the text and page layout, such as the forms of the letters in the text of the MS, the typeface, the characteristic of handwriting, the forms of majuscule or minuscule, the arrangement of row and column, the title, the abbreviations, the bracket and the marker. Iconographic studies are based on miniatures of a book. Based on the relationship established between text and image, the iconography interprets the paintings by considering elements such as the selection of subjects, the origin, the artistic style, the ratio-proportion and the perspective.

In this study, the terms related to the Medieval and specifically the Byzantine MSS, their abbreviations in international catalogue and inventory systems, and the problem of terminology in the academic literature related to manuscripts in general are discussed.

Keywords: Middle Ages, Byzantine Period, Byzantine Literature, Byzantine Manuscripts, Term, Terminology

1. Giriş

Bizans İmparatorluğu Orta Çağ'ın dinî, siyasal, kültürel ve sanatsal ortamına yön vermiş en önemli devletlerden biridir. İmparatorluğun ortaya çıkışından yıkılışına değin, binlerce eser kaleme alınmış, kopya edilmiş, altın yaldızlı mürekkeple (*chrisography*) yazılmış, resimlerle, ayraçlarla, bordürlerle ve inisyallerle süslenmiştir. Kimi el yazmaları için fildişi, değerli maden, ahşap ya da deri gibi çeşitli malzemelerden, özel olarak tasarlanmış, kimi zaman ise bir röliker kapağı ya da ikona gibi figürlü tasvirler içeren panellerle kitap kapakları hazırlanmıştır. Günümüzde el yazması eserler çeşitli kütüphane, müze, üniversite ve özel koleksiyonlarda korunmaktadır.

Bizans paleografisi ya da kodikolojisine ilişkin kaynaklarda, el yazmalarına ilişkin çok sayıda akademik çalışma bulunmasına rağmen; günümüze değin el yazmaları üzerine yazılmış terminolojik bir sözlük bulunmamaktadır. Dahası; Bizans Sanatı'yla ilişkili bazı Antik Yunanca ya da bazıları Latince olan terimlerin çok azının Türkçeye geçtiğini görmekteyiz.

Örneğin; *eiko* (*εἰκω*/benzetmek, benzetmek) fiilinden türetilen (Chatzidakis, 2011:220) ve kutsal bir kişinin herhangi bir türden ve herhangi boyuttaki görsel bir temsili olan *eikon* (*εἰκών*) (Carr, 1991:977) kelimesi Türkçeye *ikon* ve *ikona* olarak geçmiştir. Ancak, el yazmaları ile ilişkili terimlerin çoğunun Türkçe karşılığı bulunmadığı gibi; bu terimlerin akademik yayınlar dışında kullanımına pek ihtiyaç duyulmadığı da vurgulanmalıdır.

El yazmaları birkaç yönden incelenir: Paleografik, kodikolojik ve ikonografik. Paleografik inceleme; eserlerin, metnindeki harflerin biçimleri, yazı karakteri, el yazısının karakteristik özellikleri, büyük / küçük harfler, başlık, kısaltma, ayraç ve işaretçi gibi metin düzeniyle ilişkili yönler odaklanır. Kodikolojik inceleme, el yazmalarının malzeme-teknik özellikleri, ölçüleri, kitabın formu, cüzler/tomarlar, dikişler, kapak özellikleri, satır ile sütunların düzeni ve sayfa üzerindeki düzen gibi kitapların somut yönüne dayanır. İkonografik inceleme ise el yazmalarının resimlerini baz alır. İkonografi, metin-resim arasında kurulan ilişkiyi temel alarak, resimlerin kökeni, hikâye ettiği konular ve konu seçkisi ya da alegorik anlamı, oran-orantı, perspektif, resmin üretildiği dönemin sanatsal üslubu ile olan ilişkisi gibi unsurları ele alarak yorumlamaktadır.

Erken Hristiyanlık evresinde kutsal metinler, patristik metinler, Kilise Takvimi, tüzükler, şahsi

mektuplar ve çeşitli yazıtlar, yazı ile ilişkili evrenin içinde yer almıştır. Dokümanlar pek çok farklı türde materyal üzerine, başta Yunanca (Antik), İbranice, Latince olmak üzere birçok farklı dilde yazılmıştır. Antik ve Orta Çağ metinlerinin incelenmesi birkaç farklı disiplinin çalışma alanına girmektedir. Örneğin, taş, kemik, metal, çanak-çömlek veya kil gibi dayanıklı malzemeler üzerine yazılmış metinler epigrafi alanına dâhil edilirken; paralar/sikkeler, mühürler ve madalyonlar nümizmatik altında incelenir. Karakteristik olarak epigrafi ve nümizmatik belgeler oldukça kısadır ve epitaf, yasal doküman ya da *graffitiler*de olduğu gibi, sadece birkaç satırdan oluşurlar. Kitap gibi daha uzun metin içeren belgeler, papirüs, parşömen, *vellum* ve balmumu tablet gibi çabuk ve kolay bozulabilen malzemeler üzerine yazılmıştır. Bu dokümanlar üzerine çalışmak, tarihlerini saptamak, farklı yazı tiplerini sınıflandırmak, metinlerini okumak, genel olarak -Antik yazı için Yunanca sözcüklerden gelen- "paleografi" olarak tanımlanır (Sayar, 1997:1420; Mathisen, 2008:140-141).

Antik ve Orta Çağ'da yazılan tüm paleografik belgeler elle yazılmıştır ve bu belgeler el yazımı/el yazması anlamına gelen Latince *manu scripta* şeklinde adlandırılırlar. Latince üzerine paleografi disiplini, 17. yüzyılda Jean Mabillon ve Benedikten keşiş Aziz Maur'un Latince el yazmalarının el yazısı ve diğer kitap içi teknik özelliklerine dayalı olarak, el yazmalarının dönemini belirlemek amacıyla kurulmuştur. Yunancaya ilişkin paleografik ilk çalışma Benedikten keşiş Bernard de Montfaucon tarafından yapılmıştır (1708). Hem Yunanca hem de Latince paleografi çalışmaları, 19. yüzyılın ortalarından itibaren birçok el yazması eserin ve 20. yüzyılda el yazması katalogları ve mikrofilm kataloglarının indekslerinin yayınlanmasıyla büyük bir ilerleme göstermiştir (Mathisen, 2008:141).

Bu çalışmada Orta Çağ ve özellikle Bizans el yazmalarına ilişkin bazı kodikolojik ve paleografik terimlere, bu terimlerin uluslararası katalog ve envanter sistemlerindeki kısaltmalarına ve genel anlamda el yazmaları ile ilişkili Türkçe akademik çalışmalardaki terminoloji sorununa değinilmektedir.

2. El Yazmalarının İncelenmesinde Kullanılan Terimler

2.1. Paleografik ve Kodikolojik Terimler

Bizans Dönemi'ne ait el yazmaları iki formda karşımıza çıkar: *rotulus*, *volumen*/*eilitarion* ve *kodeks*. Latince *rotulus* veya *volumen* ve Antik Yunanca *eilitarion* (*εἰλητάριον*) kelimeleri ile ifade edilen "rulo" (Thompson, 1893:54-55; Mathisen, 2008:142), bir el yazmasının yazılı

yüzeyi içte kalacak biçimde kendi etrafında sarılıp silindir biçimini aldığı formu tanımlamaktadır ve Bizans Dönemi'nde yaygın bir form değildir. Antik Dönem'de papirüs yapraklarının birbirine tutturulması yoluyla oluşturan rulonun genellikle tek yüzüne yazı yazılmıştır (Gamillscheg ve ark., 1991:1803).

Rulolar kenarlarının aşınmaması ve kolaylıkla açılıp kapanabilmesi için, sonuncu yaprağın kenarı, tahta, kemik veya metalden küçük bir silindir üzerine tutturulup sarılmıştır. Bu silindire *omphalos* veya *umbilicus* denmiştir (Yıldız, 2000:245; Mathisen, 2008:142). Rulolar *capsa* ve *capsula* adı verilen silindir biçimli kutularda saklanmıştır (Glare (edt.), 1968:273, Mathisen, 2008:142).

Latince *caudex/codex* şeklinde geçen, "kitap" anlamına gelen kodeks (Glare (edt.), 1968:287; Rosser, 2001:85) ahşap ve kil tabletlerden ya da sonradan parşömen ve kâğıdın keşfiyle, bu malzemelerden hazırlanmış bir diğer el yazması formatıdır. *Codex*, not tutulan defter ve muhasebe defteri anlamında da kullanılmıştır (Glare (edt.), 1968:287). Parşömen kodeks Geç Antik-Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde, Klasik Çağ'ın papirüs rulolarının yerini almıştır (Waring, 2010:275). Bizans el yazmalarındaki hâkim form olan kodeks (Gamillscheg ve McCormick, 1991:473), Orta Çağ'da Avrupa'daki eserlerde de hâkim formdur.

Bartusis, Bizans'ta kodeks (κώδιξ¹) teriminin ilk kez *genikon*² ofisi tarafından hazırlanan kitap formundaki kadastro kayıtlarına ilişkin olarak, Bizans İmparatoru II. Basileios'un (976-1025) 996 tarihli *Novella*'sında kullanıldığını belirtir (Bartusis, 1991:1135).

El yazmaları akademik çalışmalarda nadiren kodeks terimiyle tanımlanır. Genelde yazma eser Batı dillerinde Latince'den gelen *manuscript* kelimesi ile ifade

edilir (Bilgin, 2013:369). Pearce-Moses'in belirttiği üzere, *manuscript* doğrudan "el yazması" anlamını karşılar ve "ms" şeklinde kısaltılır. Çoğulu "mss/MsS" şeklindedir (Pearce-Moses, 2005:240). Kodeks formundaki el yazmalarının envanterlenmesinde ve bu eserleri ele alan çalışmalarda sıklıkla "Cod." kısaltmasının tercih edildiği görülür³. Uluslararası el yazması katalog sistemlerinde bir birlik bulunmasa da kodeks formundaki el yazmaları genellikle "MS" veya "Cod." kısaltması ile envanter altına alınmıştır.

Hem el yazmalarına ilişkin yayınlar hem de kütüphanelerin el yazması koleksiyon katalogları ve internet sitelerinde sayısallaştırılmış el yazmalarının listelendiği sekmeler incelendiğinde, bir el yazmasının ait olduğu koleksiyona ve çoğunlukla yazıldığı dile göre kategorize edildiği dikkati çeker. Örneğin, British Library'deki el yazmaları koleksiyona göre,⁴ Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki el yazmaları koleksiyona ve dile göre sınıflandırılmıştır⁵.

El yazmalarının yazıldığı dili işaret eden kısaltmalardan bazıları şu şekildedir: gr./graec. (Yunanca), lat. (Latince), eng. (İngilizce), ger. (Almanca), ar./arab. (Arapça), syr. (Süryanice), turc. (Türkçe), pers. (Farsça). Bir kodeks metninin dilini gösteren kısaltmalar "Cod." kısaltmasından sonra gelebilmektedir ve kısaltmaların yanına Latin rakamları ile sıra numarası

¹ Terminolojik inceleme için bkz.; Atsalos, 1971:88-128. Kısa ve genel bilgi için bkz.; Gamillscheg ve McCormick, 1991:473. Kodeksin tarihçesine dair bkz.; Roberts ve Skeat, 1983.

² *Genikon* (γενικόν): Bizans'ta genel vergilendirme ve gelirden sorumlu, ayrıca mali davalar için bir mahkeme olarak görev yapan kurumdu. *Genikonun* başında *logothetēs tou genikou* (λογοθέτης του γενικού) bulunurdu ve genel ekonomiden sorumlu bakan gibi görev yapardı, Kazhdan, 1991e:829. Ayrıntı için bkz.; aynı yazar ve aynı madde, 1991e:829-830.

³ Örneğin, "Cod." kısaltması ile kategorize edilen, kütüphanelere göre listelenmiş, kodeks formatındaki el yazmaları indeksi için bkz.; Tsamakda (edt.), 2017:511-520.

⁴ British Library'de muhafaza edilen el yazmaları Additional MS, Arundel MS, Burney MS, Cotton MS, Egerton MS, Harley MS, King's MS, Loan MS, Papyrus, Royal MS, Sloane MS, Stowe MS, Yates Thompson şeklinde koleksiyonlara göre kategorize edilmiştir; bkz.; British Library, Pattie ve McKendrick, 1999 ve ayrıca bkz.; British Library, 2021a,

<https://www.bl.uk/subjects/manuscripts-and-archives> (Erişim Tarihi: 30.03.2021). Dijital ortama aktarılan el yazmalarının listelendiği link için bkz.; British Library, 2021b, Digitized Manuscripts, <http://www.bl.uk/manuscripts/Browse.aspx> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

⁵ Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde sayısallaştırılan, koleksiyonlara ve dile göre kategorize edilen el yazmalarını liste halinde görmek için bkz.; DVL-Digivatlib, 2021, <https://digi.vatlib.it/mss/> (Erişim Tarihi: 30.03.2021). Kütüphanenin Yunanca ve kodeks formatındaki el yazması katalogları için ayrıca bkz.; Stevenson, 1885; Stevenson, 1888, Feron ve Battaglini, 1893; Stornajolo, 1895; Mercati ve De' Cavalieri, 1923; De' Cavalieri, 1927; Devreesse, 1937; Devreesse, 1950; Giannelli, 1950; Capocci, 1958; Canart, 1970; Canart, 1973; Canart, 1979; Schreiner, 1988; Mogenet ve ark., 1989; Lilla, 1996.

verilmektedir (örneğin Cod. gr. 1, Cod. lat. 1 gibi)⁶. İlaveten bazı kaynaklarda, ele alınan bir el yazmasının bulunduğu kütüphanenin adıyla ve yazıldığı dilin kısaltması ile verildiği dikkati çeker. Örneğin; Paris'teki Fransa Ulusal Kütüphanesi'nde (*Bibliothèque National de France/ BnF*) yer alan bir el yazması "Par." ya da "Paris." (*Parisinus/ Paris'e ait*) kısaltmasıyla, Vatikan'daki Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde (*Biblioteca Apostolica Vaticana/BAV*) yer alan bir eser "Vat." kısaltmasıyla tanımlanabilmektedir⁷.

El yazmalarının sayfaları, uluslararası literatürde, Latince yaprak anlamına gelen *folium* ya da *folio* şeklinde tanımlanır. *Folium* Yunancada *phyllos* (φύλλον) olarak geçmektedir (Glare (edt.), 1968:740) ve "yaprak, ağaç yaprağı, bitki yaprağı" anlamına gelmektedir (Çelgin, 2011:708). Çoğulu *folia* şeklindedir (Gumbert, 2010:26). Ortadan katlanmış bir folyoya *bifolium* veya *unio* denir (Talbot ve Browning, 1991:794; Gumbert, 2010:26). *Folium* ve *folionun* kısaltması "fol." ya da "f." şeklinde olabilmektedir⁸.

Folium/folio Türkçe yayınlara "sayfa", "varak" ve "yaprak" olarak girmiştir⁹. Türk ve İslam el yazmalarının sayfalarını tanımlamak için "varak" kelimesi de tercih edilebilmektedir¹⁰. Kısaltması ise "v." şeklindedir.

Bir sayfanın kitap açıldığında sağda kalan yüzü *recto* solda kalan yüzü *verso* olarak adlandırılır *Rectonun* kısaltması "r", *versonun* kısaltması ise "v" şeklindedir¹¹ ve kısaltmalar üst simge ile gösterilirler. Öte yandan, bu

kısaltmalardan önce rakam gelir (Talbot ve Browning, 1991:794; Mathisen, 2008:144). Örneğin "fol./f. 1" bir el yazmasının ilk sayfasının sağda kalan yüzünü ya da "fol./f. 1v" solda kalan yüzünü, yani ilk sayfanın arka yüzünü işaret etmektedir. Rulolarda ise *recto*, yazılı yüzü tanımlar.

Orta Çağ boyunca yaygın yazı malzemesi olan parşömen, hayvan derilerinin belli işlemlerden geçirilmesi ile hazırlanan bir yazı aracıdır. Kelimenin kökeni Batı Anadolu'daki *Pergamon* (bugünkü Bergama) kentinin adından gelir ve Türkçeye "parşömen" olarak geçen terim (Demiray ve ark., 1974:644), Yunanca *pergamene* (περγαμηνή) şeklindedir (Lascarides, 1882:847). Antik Çağ ve Bizans Dönemi boyunca "parşömen" farklı terimlerle de adlandırılmıştır¹². Bizans el yazmaları parşömenden ve -geç dönemde- kâğıttan üretilmiştir (Sziirmai, 1999:64).

Orta Çağ Avrupa'sında el yazmalarının üretildiği parşömen ise yayınlarda farklı bir terimle, *vellum* terimiyle tanımlanır. Temelde yazı malzemesi olarak parşömen ile *vellum* aynıdır; ancak Bizans parşömeni ile Batı'nın *vellumu*, üretime ilişkin bazı farklılıklar ve malzemenin bazı fiziksel özellikleri nedeniyle birbirinden ayrılmaktadır¹³ (Bykova, 1993:188; Kaya Zenbilci, 2018:245).

Bizans yazısı, özerk bir yazı sistemi değildir. Bizans yazısını, Antik Yunan uygarlıklarının kullandığı ortak alfabenin yeniden kullanılmasıyla gelişmiş bir yazı

⁶ Örneğin, Münih'teki Bavyera Devlet Kütüphanesi'ndeki Yunanca ve kodeks formatındaki el yazmaları için V. Tiftixoglou, K. Hadjú ve G. Duursma'nın hazırladığı katalogun 1. cildinde (*Katalog der Griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*, Harrasowitz, Wiesbaden, revize edilmiş ve giriş eklenmiş edisyon: 2004) ve diğer ciltlerde "Cod.graec." kısaltması kullanılmıştır. Kısaltmalardan sonra rakam gelir. Yeni hazırlanmış kataloglar 10 cilttir, bkz.; Bayerische Staatsbibliothek, 2021, https://www.bsb-muenchen.de/en/collections/manuscripts/search/#c_5320 (Erişim Tarihi: 30.03.2021). Ayrıca, dil için kullanılan, metinde söz ettiğimiz kısaltmalar Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nde sayısallaştırılan el yazmalarının listesinde görülebilir; bkz.; DVL-Digivatlib, 2021, <https://digi.vatlib.it/mss/> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

⁷ Örneğin, A. Džurova'nın *La Miniatura Bizantina i Manoscritti Miniati e la Loro Diffusione* (Jaca Book, Milano, 2001) adlı eserinde ele aldığı el yazması eserler, yazıldığı dile ve muhafaza edildiği kütüphanelere göre "Paris. gr.", "Vat. gr." gibi kısaltmalarla verilmiştir. Bir diğer literatür örneğine bakıldığında, "Par. gr.", "Par. lat.", "Par. syr.", "Vat. gr.", "Vat. lat." kısaltmaları dikkati çeker; bkz.; Tsamakda (edt.), 2017, özellikle indeks: 511-520.

⁸ Metnimiz içinde folyo için "fol." kısaltması kullanılmıştır. Ayrıca, metin içinde kullanmış olduğumuz diğer kısaltmalar ise

şu şekildedir: çoğ.: çoğul/çoğulu, doğ.: doğumu, G.: görsel, öl.: ölümü, yak.: yaklaşık.

⁹ K. Demiray ve diğerlerinin hazırladığı *Türkçe Sözlük*'te (Türk dil Kurumu, Ankara, 1974) "varak" sözcüğü "1.Yaprak. 2. Altın, gümüş ya da başka madenleri döverek oluşturulan incecik yaprak." şeklinde açıklanmıştır (s. 829). Aynı sözlükte yer verilen Arapça kökenli "varaka" sözcüğü "kâğıt, yazılı kâğıt" olarak açıklanmıştır (s. 829). N. Arslan, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*'nin 3. cildinde yer alan "varak" maddesini "yaprak (kâğıt)" şeklinde açıklamıştır; bkz. Arslan, 1997:1869. H. Anameriç bir makalesinde, "Cilt ve sayfa yapısı (yaprak/varak sayısız) bilgisi, eserin fiziksel olarak bütünlüğü ve eserin hacmi ile ilgilidir... Sayfa sayısı, eserin fiziksel bütünlüğünün "kaç yapraktan/varaktan" oluştuğu bilgisini vermesi nedeniyle mutlaka girilmesi gereken alandır..." şeklindeki cümleleri ile sayfa, yaprak ve varakın aynı anlama geldiğine dikkat çekmektedir; bkz. Anameriç, 2016:443.

¹⁰ O. Bilgin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 43. cildinde (İstanbul, 2013) ele aldığı "yazma" maddesinde (s. 369-373) yaprak ve varak terimlerini kullanmıştır.

¹¹ Metnimiz içinde, kısaltmalar aynı biçimde kullanılmıştır.

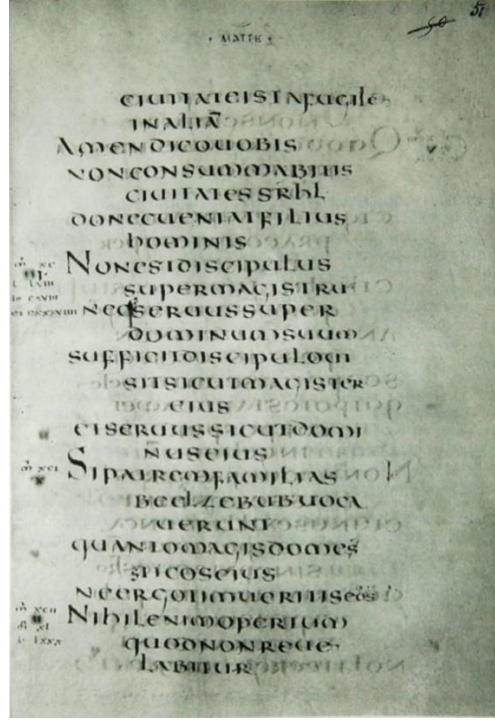
¹² Terimlere ve anlamlarına ilişkin bkz.; Yıldız, 2000:159 ve dipnot 408; Serdar Dinçer, 2016a:934; Kaya Zenbilci, 2017:74 ve aynı yazar, 2018:243.

¹³ Parşömen ve *vellum* ile ilgili ayrıntılı bilgi ve karşılaştırma için bkz.; Thompson, 1893:35-43.

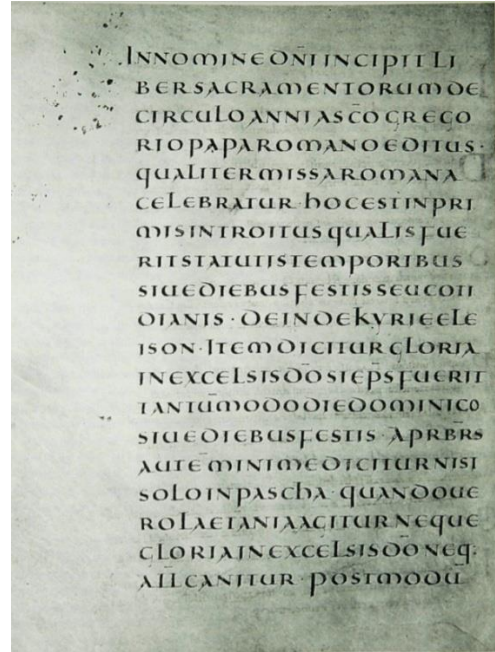
biçimi oluşturur¹⁴. Spesifik olarak Bizans yazısının kökleri, M.Ö. 403/402 yıllarında diğer tüm yerel Yunan alfabelerini geride bırakan ve eski Atina'da ortak yazım biçimi olarak benimsenen Miloto alfabetesine kadar uzanır. Bizans yazısı, M.S. 330 yılında İmparator I. Konstantinos (324-337) tarafından Doğu Roma (*Bizans*) İmparatorluğu'nun başkenti olarak Konstantinopolis'in kurulmasından, 1453 yılında kentin Osmanlı Türklerinin eline geçmesine kadar, bin yıllık bir medeniyetin gelişmiş yazım sistemidir. Bizans İmparatorluğu altın çağında Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'nın önemli bölgelerine yayılmıştır. Bizans kültürünün temel özelliği, Hristiyanlığa ve Yunan kültürüne bağlılıktır. Çeşitli Hristiyan topluluklar arasındaki iletişim ihtiyacı, *Koine*¹⁵ Helenistik dilinin yayılmasına ve Yunan alfabesinin Bizans yazı stilinde kullanılmasına yol açmıştır. Bizans yazısının evriminden, büyük harflerin genellikle Antik Dönem Yunan yazıtlarının harf şekillerine göre modellendiği, küçük harflerin ise Bizans'ın küçük harfli el yazısı geleneğine dayandığı modern Yunanca yazı sistemi ortaya çıkmıştır. Bizans yazısı iki forma sahiptir: *majuskül* (*onsiyal*) ve *minuskül* (Kasotaki-Gatopoulou, tarihsiz:1).

Hem Latin hem Yunan paleografisinde büyük harfler *majuskül*, küçük harfler ise *minuskül* olarak adlandırılır (Thompson, 1893:117). Türkçede *onsiyal* olarak geçen İngilizce *uncial* terimi, Bizans ve Orta Çağ Avrupa el yazmalarında kullanılan ve büyük harflerin (*majuskül*) kullanıldığı bir yazı karakterini tanımlar. Kasotaki-Gatopoulou'nun belirttiği üzere, *majuskül* yani *onsiyal*, Bizans yazmalarında Orta Çağ'ın ortalarına kadar kullanılmıştır (Kasotaki-Gatopoulou, tarihsiz:2). *Onsiyal* yazı karakterinin farklı fontları bulunmaktadır (Görsel 1-2). Örneğin *yarı-onsiyal* (*half-uncial* ya da *semionciale*) küçük harfli (*minuskül*) olmayan, ancak *onsiyal*den daha küçük ve karakteristiği farklı harfleri tanımlamak için kullanılır.

Bizans Dönemi'ne ilişkin terimlerin derlendiği *Oxford Dictionary of Byzantium*'de Bizans *onsiyal*, 2. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar yazılan kitaplardaki yazı türünün konvansiyonel tanımlaması olarak açıklanmıştır. *Onsiyaller* yalnızca el yazmalarında değil; aynı zamanda yazıtlarda da kullanılmıştır. Bu harfler mevcut modern Yunanca büyük harflerle aşağı yukarı aynı karakterdedir (Hörandner, 1991:2141).

Görsel 1. 6. yüzyıla ait Latince bir el yazmasında *onsiyal* örneği, env. no.: Harley MS 1775, fol. 51r, British Library, Londra (McKitterick, 1990: fig. 1).

Görsel 2. 9. yüzyıla ait Latince yazılmış Karolenj el yazmasında *onsiyal* örneği, env. no.: Lat. 2291, fol. 19r, Bibliothèque National de France, Paris (McKitterick, 1990: fig. 2).

¹⁴ Yunan dili araştırmacıları Yunan dilinin tarihi gelişimini beş döneme ayırmaktadırlar: M.Ö. 1400-M.Ö. 323 arasında Klasik Yunanca, M.Ö. 323-M.S. 395 arasında Helenistik Ortak Yunanca, M.S. 395-1453 arasında Bizans/Orta Çağ Yunancası, 1453-1821 arasında Türk Egemenliği Dönemi Yunancası,

1821'den günümüze ise Çağdaş Yunanca. Kelağa Ahmet, 2017:480.

¹⁵ *Koine*, Helenistik Ortak Yunanca için bkz.; Fotyadis, 2001:114-146.

Paleograflar, papirüs rulolardan parşömen kodekslere geçişin gerçekleşmesinin yeni yazı türlerinin gelişimine neden olduğu konusunda hem fikirdirler. Rulolardan kodekse geçişle birlikte Roma'nın el yazısı, büyük harflerin kaligrafik bir temsili olarak ortaya çıkar. 4. yüzyıl ve sonrasında, yaklaşık 8. yüzyıla kadar, *onsiyal* harflerle yazılmış 500'den fazla el yazması günümüze gelebilmiştir. *Onsiyal* 4.-8. yüzyıllar arasında Latince ve Antik Yunanca yazılmış el yazmalarında en yaygın yazı karakteridir. 5. yüzyılda özellikle Avrupa el yazmalarında *onsiyal* yazı biçiminde mükemmelliğe ulaşır. Harflerin dikey çizgileri yukarı doğru (h ve l) ya da bazı harflerin ise kıvrılan kısımları aşağı doğru (f, g, p) uzatılarak karakteristik ve vurgulu bir yazı biçimi geliştirilmiştir (Lowe, 1924:34-62; Tjäder, 1974:9-40; McKitterick, 1990:3).

Avrupa'da en erken *onsiyal*ler 4. yüzyılda Livy'de ortaya çıkar. Fulda'daki Victor Kodeksi 546'da Güney İtalya'da yazılmıştır. Bugün Würzburg'daki Burchard İncilleri İtalya'da yazılan bir diğer örnektir. Bu eserlerdeki *onsiyal* karakterine zarafet ve güzellik katan “a, d, e, h, m ve u” harflerindeki kavislerde görülen vurgudur (McKitterick, 1990:3).

Orta Çağ'ın başlarında *onsiyal* karakterinde kendine özgü ulusal tipler gelişmiş; İngiliz tipi *onsiyal* dışında, Frank Krallıklarında *onsiyal* yazının gelişiminde süreklilik yaşanmıştır. 8. yüzyılın ilk yarısında Jouarre ve Chelles en üretken ve etkili merkezler olmuş; bu merkezlerde yazılan el yazmalarındaki rafine *onsiyal* karakteristiği bir sonraki yüzyılın Karolenj yazmalarındaki harflere örnek oluşturmuştur. Bu harfler aynı zamanda 7.-8. yüzyıllarda Galya'da üretilen Merovenj el yazmalarında görülebilen, ayırt edici Frank *onsiyal* harfleri ile ilişkili özellikler sergiler. Başka bir deyişle, 5. yüzyıldan 9. yüzyıla kadar Frank *onsiyal* harf formlarında, izlenebilir doğrudan bir devamlılık vardır (McKitterick, 1990:3).

Bazı Karolenj yazmalarında *Franko-Sakson* adı verilen farklı bir *onsiyal* karakteri karşımıza çıkmaktadır (Görsel 2). McKitterick, *Franko-Sakson onsiyalın* Karolenj *onsiyalının* bölgesel bir üslubu olduğunu ve Fransa'nın kuzeyinde ve kuzey doğusunda ve Lotharingia'da hüküm süren bir tür olduğunu belirtir (McKitterick, 1990:7).

Onsiyal formlarında ani bir değişim değil, kademeli bir dönüşüm söz konusu olduğu gibi, bir kırılma ve değişim de *onsiyal* kullanımında gerçekleşmiştir. *Onsiyal*lerin, tarihinin ilk aşamalarında, Hristiyan metinleriyle ilişkilendirilmiş gibi görüldüğünü

belirtmek gerekir (McKitterick, 1990:3). Öyle ki 4. yüzyıldan sonra ortaya çıkan bazı Kutsal Kitaplardaki *onsiyal*lerin en sade ve estetik yönden dikkat çekici formu “Kutsal Kitap'a dayalı *onsiyal*” (*biblical uncial*) ya da “Kutsal Kitap'a dayalı *majuskül*” (*biblical majuscule*) olarak adlandırılmıştır (Hörandner, 1991:2141).

Kutsal Kitap'a dayalı *onsiyal*lerin kullanıldığı en erken tarihli örnekler *Codex Sinaiticus* ve *Codex Vaticanus*'tur (Wilson, 2008:103). Bir diğer eser ise *Codex Alexandrinus*'tur. *Codex Vaticanus* (env. no.: Vat. gr. 1209) bu el yazmaları arasındaki en erken tarihli örnektir ve 4. yüzyıla aittir (Thompson, 1893:149). Eser adını bulunduğu kütüphaneden, Vatikan'daki Vatikan Apostolik Kütüphanesi'nden (*Biblioteca Apostolica Vaticana/BAV*) almıştır. *Codex Sinaiticus* (env. no.: Add. MS 43725) 4. yüzyılın ilk yarısına aittir (Pattie, 1977:1) ve bugün Londra'daki British Library'dedir (Wilson, 2008:103). *Codex Alexandrinus* (env. no.: Royal MS 1 D V-VIII) ise 5. yüzyılın ortalarından hemen önce İskenderiye'de yazılmıştır. Eser günümüzde Londra'daki British Library'de muhafaza edilmektedir (Thompson, 1893:150-151).

Eldeki yazma eserler vasıtasıyla, Hristiyanlığın yayılışına paralel olarak, Kutsal Kitap'ın kopya edilmesinin de yaygınlaştığına tanık olunur. Eski Ahit ve İncil kopyalarının resimlerle süslenmesi geleneği gerek Batı'da gerek Bizans'ta erken dönemlerden itibaren başlar.

En erken resimli Kutsal Kitap (Hristiyan) el yazmalarının ne zaman ve nerede yapıldığı ile ilgili kesin bir tarih bilinmemektedir (Kaplan, 2017a:126). Eldeki en erken tarihli, resimli Hristiyan el yazması *Quedlinburg İtala*'dır¹⁶ ve bu el yazması 5. yüzyılın başlarına tarihlenir (Drewer, 1996:6).

Roma Dönemi boyunca belirli amaçlar için kullanılacak yazı türünde belirli seçimler yapılmıştır. Günümüze ulaşan kanıtlar, Hristiyan olmayan metinler için kare formlu veya rustik büyük harflerin/*majusküllerin* tercih edildiğini ve 4. yüzyıldan itibaren ise Hristiyan yazılarında *onsiyal* harflerin tercih edildiğini göstermektedir. Tıpkı kodeksin Hristiyanların kitap için tercih ettiği format olduğu gibi. Öte yandan, avukatlar, noterler ve özel mektup yazıcıları olarak kâtipler, mesleklerinin teknik yazımının bir parçası olarak kendi özgün kısaltmalarını geliştirmişlerdir (McKitterick, 1990:3). 800'lerde *minuskülün* gelişimi ile *onsiyal* kullanımı azalsa da bazı özel nedenlerle *onsiyal*lerin kullanımı sürmüştür (Hörandner, 1991:2141).

¹⁶ Eserin bir kısmı Berlin'deki Staatsbibliothek'tedir (env. no.: Ms. Theol. Lat. Fol. 485). Dört sayfada çerçeveli, gruplar halinde, sadece 14 resim hayatta kalmıştır. Esere ilişkin bir

analiz I. Levin tarafından yapılmıştır (içinde: *The Quedlinburg Itala: The Oldest Illustrated Biblical Manuscript*, E. J. Brill, Leiden, 1985); Drewer, 1996:43, dipnot 44.

9. yüzyılda bir metnin *majuskül* harflerle yazılmasından *minuskül* olarak yazılmasına yönelik bir geçiş¹⁷ yaşanmıştır (Waring, 2010:275). Bu eserlerde spesifik olarak ana metin *minuskül*dür; ancak başlıklarda ve paragraf başında *majuskül* harfler kullanılmaya devam etmiştir. *Minuskül* harf kullanımını kullanımı, imparatorluğun tüm bölgelerinde ortak yazı biçimi olarak, imparatorluğun son evresine kadar sürmüştür (Kasotaki-Gatopoulou, tarihsiz:3).

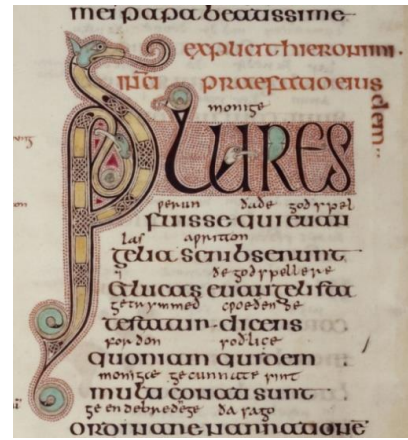
Bizans Dönemi'nde, imparatorluğun başkentindeki Stoudios Manastırı yazıhanesinde (*scriptorium*) üretilen eserlerde belli bir satır-sütun düzeninin ve yazım formatının benimsendiği dikkati çeker¹⁸. Manastırın yazım biçimi "*Stoudiosçu*" olarak adlandırılmıştır. *Stoudiosçu* yazı karakteri, harflerin sola eğik ve yuvarlatılmış formda, aksanlarla süslenmiş ve yerleşik bir satır düzeninde yazılması ile karakterizedir (Kasotaki-Gatopoulou, tarihsiz:3). Bu format, içinde yazıldığı yere ilişkin bilgi bulunmayan çoğu Bizans el yazmasının Stoudios Manastırı'nın yazıhanesine atfedilmesini sağlamıştır.

Roma'nın el yazısı büyük harflerinden türeyen *onsiyal* gibi *yarı-onsiyal* de Roma'nın el yazısı küçük harflerinden geliştirilmiştir. İki tür *yarı-onsiyal* karakteri vardır. Daha erken dönemlerde kullanılmaya başlayan *Doğu Tipi* 3. yüzyıl civarında ortaya çıkmış ve 5. yüzyıla kadar Kuzey Afrika ve Bizans kökenli el yazmalarında kullanılmıştır. Daha geç döneme ait *yarı-onsiyal* yazıyla yazılan en eski Avrupa el yazmaları ise 500 yılı civarında ortaya çıkmıştır. 6. yüzyıldan sonra *yarı-onsiyal* yazı, İtalya, İspanya, Fransa ve İngiltere'nin güneyinde üretilen el yazmalarında zaman zaman kullanılmaya devam etmiştir (Lowe, 1924:34-62; Tjäder, 1974:9-40).

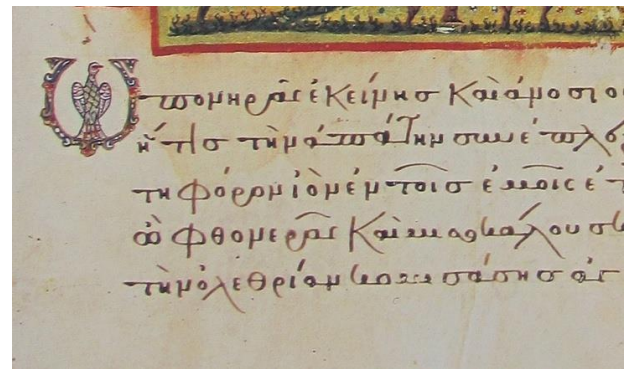
İnisyal, Bizans, Orta Çağ ve sonrasında, 19. yüzyıla kadar üretilen el yazması ve matbu eserlerde kullanılan, bir paragrafın başında yer alan ilk kelimenin ilk harfinin ana metne oranla daha büyük, bazen süslü olarak yapıldığı harfleri tanımlamak için kullanılır. Kelime, Latince *initialis* kelimesinden türemiştir ve İngilizceye *initial* olarak geçmiştir. *Initialis* "başlangıçla ilişkili, orijinal, ilk" anlamlarına gelmektedir (Glare (ed.), 1968:913). Anlamına paralel olarak baş harfler *inisyal* terimiyle adlandırılmıştır. *İnisyaller* *majuskül* harflerle yapılır. Kimi zaman harflerin kollarında ve kıvrımlarında insan ve hayvan figürleri, fantastik yaratıklar, bitki ve hayvanların kompoze edildiği zoomorfik süslemeler veya konu içeren sahneler olabilmektedir (Görsel 3-6). *İnisyal* formlarında ve konu içeriklerinde, belli dönemlerde belli

bir seçki olduğunu söylemek güçtür. Avrupa'da Orta Çağ'da üretilen kimi el yazması eserlerde kimi *inisyaller* öylesine karmaşıktır ki; *inisyalın* simgelediği harf güçlkle anlaşılır.

Bizans el yazmaları değerlendirildiğinde *inisyal* 880 civarından itibaren ortaya çıkar (Görsel 4, 6, 7) (Brubaker ve Haldon, 2001:42). Özellikle zengin resimlerle süslü İnciller, Mezmurlar Kitabı ve *homilye* nüshalarında sıklıkla *inisyal* kullanıldığını görmekteyiz. Temelde bu harflerin varlığı yalnızca süsleme amaçlı olmayabilir; aynı zamanda Bizans liturjik ayini sırasında okunacak kitap bölümlerinin ayırt edilmesi bağlamında bu harflerin sayfadaki varlığının, okuyucu kişiye kolaylık sağladığı düşünülebilir.

Görsel 3. Anglo-Sakson bir el yazmasında zoomorfik *inisyal* örneği, M.S. 8. yüzyıl, Lindisfarne İncilleri, env. no.: Cotton Nero D.IV°, fol. 5^v, British Library, Londra (British Library, 2020b).

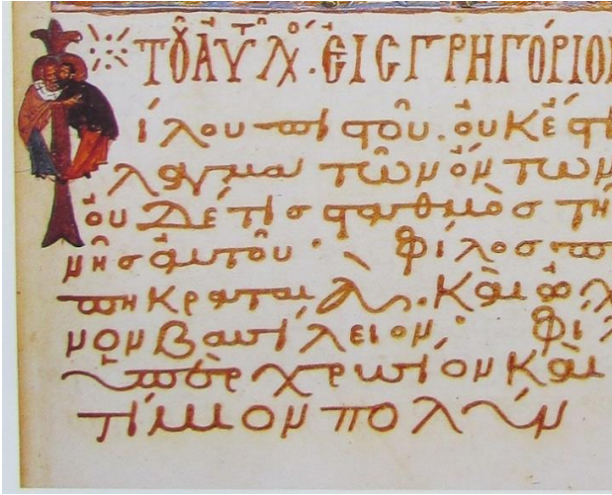
Görsel 4. Bizans el yazmasında zoomorfik *inisyal* (Ω: omega) örneği, 950 yılı civarı, env. no.: Vat. gr. 1162, fol. 35^r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, Vatikan (Galavaris, 1995:144).

¹⁷ T. W. Allen, *minuskül* metinli en erken el yazmasının 835'te (Uspensky İncilleri, env. no.: MS 219, önceden Petrograd Kütüphanesi, günümüzde Ulusal Kütüphane, St. Petersburg) görüldüğünü belirtir; 1920:2.

¹⁸ Stoudios Manastırı'nda Orta Bizans Dönemi'nde kaleme alınan el yazmalarına ilişkin bkz.; Kaya Zenbilci, 2017:174-343.

Görsel 5. Bizans el yazmasında bitkisel bezemeli *inisyal* (E: epsilon) örneği, 12. yüzyıl ortaları, env. no: Cod. 163, Halk Kütüphanesi, Atina (Galavaris, 1995:159).

Görsel 6. Bizans el yazmasında figürlü *inisyal* (Φ: phi) örneği, 12. yüzyıl ortaları, env. no.: Cod. gr. 550, fol. 204r, Bibliothèque National de France, Paris (Galavaris, 1995:155).

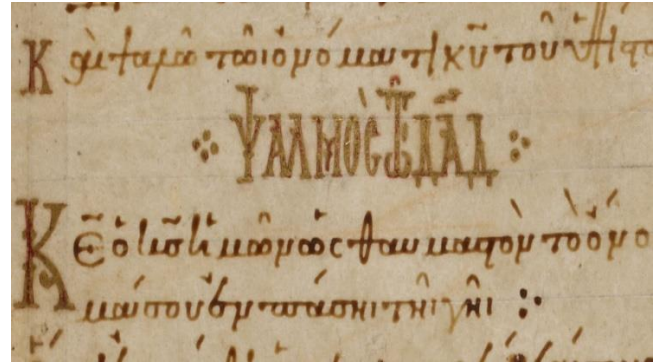

Görsel 7. Bizans el yazmasında figürlü *inisyal* (E: epsilon) örneği, 12. yüzyıl, env. no.: Sinai. Gr. 339, fol. 9r, Katherina Manastırı, Sina (Weitzmann ve Galavaris, 1990: pl. XXI).

Chrisography, bir el yazması eserde tüm metnin, *inisyallerin*, başlıkların veya metnin bir kısmının altın ile hazırlanmış mürekkep ile yazılmasıdır (Quaile, 1897:7). (Görsel 8). Bizans İmparatorluğu'nun erken evresinden itibaren *chrisography* kullanımı vardır. *Chrisography* dini el yazmalarında, özellikle İncillerde kullanılmıştır.

İncillerde *chrisography* kullanımının, İsa'nın Yuhanna 8:14'te geçen "Ben Dünya'nın nuruyum, benim ardıma gelen karanlıkta yürümez ve kendisinde hayat nuru olur." (Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, 1997:102) sözleriyle ilişkili olduğu kanısındayız. Çünkü İsa sembolik olarak Dünya'nın nuru ise, onun sözlerinin ve yapıp ettiklerinin de insanlar için ışık/aydınlatıcı olarak nitelendirildiği düşünülebilir. Böylece bu sembolizm, yazının, parşömen yüzeyinde altın -ya da bazen gümüşle-vurgulanan parlak, ışık saçan görüntüsü aracılığıyla sağlanmış olur.

Bizans Dönemi'nde *chrisography* İnciller dışında kimi zaman dini el yazmalarında, başlık ya da sadece *inisyallerde* kullanılmıştır.

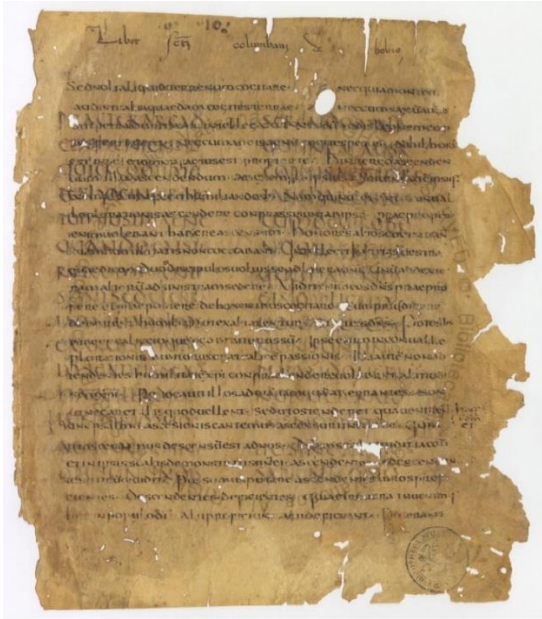

Görsel 8. Bizans Dönemi'ne ait bir Mezmurlar Kitabı nüshasında *chrisography*, Şubat 1088, env. no.: Add MS 19352©, fol. 6r, British Library, Londra (British Library, 2020a).

Çoğu zaman temiz parşömen bulmak zor olduğu için, kimi eserler ya da kimi metinler zahmetli bir uğraş sonucunda, yazının yulaf kepeği ve süt karışımı ile temizlenmesi ya da ponza taşı ile kazınması veyahut boş marjların yazı yazmak suretiyle değerlendirilmesiyle yazılmıştır (Görsel 9). Böylece eski yazı katmanının üzerine yeni yazı katmanı yerleştirilmiş ya da etrafına yeni yazılar yazılmıştır (Mathisen, 2008:148; Daughtry, 2017:49). Sonuçta, *palimpsestos* eserler ortaya çıkmıştır.

Palimpsestos (παλίψηστος) Antik Yunanca "yeniden kazınmış" anlamına gelir. Özellikle 6.-7. yüzyıllarda Latin Batı'da, yeniden kullanılan parşömenler geniş bir ticaret yaratmıştır. Eski el yazmalarının yazı yazmak üzere yeniden değerlendirilmesi o kadar yaygın hale gelmiştir ki; Bizans Kilisesi konsillerinde kutsal veya patristik dokümanların kaliteli kopyalarının *palimpsestos*

olarak yok edilmesini yasaklamıştır. Ancak *palimpsestos* uygulaması Bizans'ta devam etmiştir (Mathisen, 2008:148). Özellikle Orta Çağ'da, parşömene yazılmış yazı *scalptrum* denen bir tür çakı ile kazınmış; üzerine yeniden yazı yazılmıştır. Böylece Hristiyan metinlerin pagan metinleri örtmesi sağlanmıştır (Demiriş, 2002:128). Bugün, Antik Dönem'e ait pek çok edebi eserin erken tarihli kopyası, yalnızca *palimpsestos* el yazmalarında hayatta kalmıştır. Dahası; kimi eserler tekrar tekrar *palimpsestos* olarak kullanılmıştır. 19. yüzyılda *palimpsestos* eserleri okumak isteyen kimi bilim adamları, bu eserleri safra tentürü veya amonyum hidrosülfat gibi kimyasallarla, çoğu defa yok etmişlerdir. Günümüzde ultraviyole ışık veya dijital görüntüleme gibi tahribatsız yöntemler kullanılmaktadır (Mathisen, 2008:148).

Görsel 9. *Palimpsestos* bir el yazması örneği, 7. yüzyıl, env. no.: Vat. lat. 5757^c, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, Vatikan (DVL-Digivatlib., 2020b).

Bir Bizans el yazmasının ne zaman ve nerede yazıldığını belirlemek Erken Bizans (4.-8. yüzyıllar), İkonoklazma/Tasvir-kıncı (843'e kadar) ve Orta Bizans Dönemi (843-1204) için oldukça zordur. Özellikle Orta Bizans Dönemi'nden binlerce eser hayatta kaldığı için; üstelik bu eserlerin bir kısmı da resimli/minyatürlü olduğu için bu eserler oldukça kapsamlı bir araştırma konusu teşkil ederler.

2.2. El Yazmalarının Metin İçeriğiyle İlişkili Terimler

Mullett'in Bizans yazınına ilişkin aktardıklarına bakılırsa; Bizans yazınına dair araştırmaların yetersiz olması nedeniyle, Bizans'ın edebiyattan uzak bir toplum olduğu ya da bir edebiyatı varsa, okur, edebi değer, şiir ve kurgudan yoksun olduğu düşünülüyordu. Bizans,

draması olmayan bir toplum olarak nitelendirilmişti. Ancak son araştırmalar, Bizanslıların zengin retorik edebiyatı, talepkâr ve eleştirel bir okur kitlesi, düzyazı ve dizenin sofistike kullanımı ve romanların çok ötesine geçen bir kurgu işleyişi ile oldukça performatif bir toplum olduğunu göstermiştir (Mullett, 2010:227).

Bizans yazın etkinlikleri başkent Konstantinopolis'te ya da bu kentin yakın çevresindeki manastırlarda yoğunlaşmıştır. Ancak Konstantinopolis'in Dördüncü Haçlı Seferi sırasında ele geçirilmesi ve yağmalanması, imparatorluğun geçici bir süre karanlığa gömülmesi sonrasında imparatorluğun ikinci önemli kenti olan *Thessalonike*'de (*Selanik*) ikinci bir yazın merkezi gelişmiştir (Browning, 1999:145). Tarihinin yaklaşık on iki yüz yılı boyunca, Bizans edebî dili bazen *mimesis* ve *Attik* anlatım biçiminin baskın estetiğiyle gizlenen bir değişim geçirmiştir. Karanlık Çağ (yak. 650-790) ve Latin İstilas Dönemi (1204-1261) gibi imparatorluğu etkileyen başlıca dönüm noktaları, imparatorluğun edebî üretimini de farklı derecelerde bozmuştur (Mullett, 2010:230).

Bizans yazını homojen bir oluşum ve gelişim göstermemiştir. Bizans yazınının büyük kesimi -çoğu zaman kopyaları çıkarılıp dağıtılsa da- yüksek sesle okunmuştur. Bizanslı yazınsal verimin önemli bir kesimi, sergileyime dönük yazındır ve kamusal kutlama günlerinde yapılan resmi söylevlerden oluşmaktadır. Örneğin; 12. yüzyılda Patriklik Okulu'nda öğretmenler tarafından imparatorlara ve patriklere yapılan övgüler, ileri gelen kişilerin düğünlerinde ve cenazelerinde okunan hitâbeler, cemaatin önünde okunan vaazlar vb. bu niteliktedir (Browning, 1999:144-145).

Bizans Dönemi boyunca yazılan ve kopya edilen eserleri, en genel anlamda, dini ve seküler olmak üzere iki grup altında kategorize etmek mümkündür. En çok kopya edilen dini eserler arasında, Eski Ahit'in ilk Yunanca versiyonu olan *Septuagint*, kanonik İnciller, apokrif (*apokryphon*) İnciller, azizlerin yaşam öyküleri (*vitae/hagiografi*) ilk başta zikredilmelidir. Doğrudan Bizans Dönemi'nde yazılan eserler ise; kanonik İnciller üzerine yorum ve tefsirler, Bizans Dönemi'nde yaşayan Hristiyan azizlerin yaşam öyküleri, şehitlik derlemeleri (*martyrologium/martiroloji*), kilise tarihi, *homilyeler* ve liturjik *homilyeler*, *menologionlar* (çoğ.: *menologia*), kutsal kişiler üzerine yazılan şiirler ve dinsel şiirler, *enkomyonlar* (övgü, çoğ.: *enkomya*), ilahiler/*hymnoslar* (çoğ.: *hymnoi*), söylevler, asketik antolojiler ve risaleler, vaazlar ve vaazlar üzerine yorumlar, dini konular üzerine ilmi-haller (şoru ve cevaplar) ve *physiologos* şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Kimi zaman Antik Dönem filozoflarının ve şairlerinin eserlerinin kopyaları ya da bunlar üzerine yazılan yorumlamalar ısmarlanmıştır. Örneğin, Anna

Komnena, Aristoteles üzerine yorumlar yazan bir yazar grubunu teşvik etmiş ve desteklemiştir. II. Ioannes Komnenos'un (1118-1143) eşi İrene (*Eirene*) Ioannes Tzetzes'e (yak. 1110-1180/1185) Homeros'un *İliada* ve *Odysseia* üzerine yazılan *Allegoriai*'yi ismarlayarak yazdırmıştır. 14. yüzyıl başlarında Epiros Despotu (*despotes*) Ioannes II. Komnenos, saray şairi Konstantinos Hermoniakos'a Truva Savaşı'nın sekiz heceli dizelerden oluşan bir edisyonu olan, 24 kitaplık *Metaphrasis*'i ismarlamıştır (Browning, 1999:146-147).

Edebî metinler ve dinî edebiyat dışında, seküler eserler siyaset, felsefe, hukuk, ekonomi, ticaret, tarih, tıp, matematik, biyoloji, botanik, zooloji, astronomi, astroloji, coğrafya, topoğrafya ve çeşitli din dışı konular üzerine yazılmıştır. Kimi eserler hem dini hem de seküler olarak kabul edilmelidir. Bizans yazını içinde *hypotyposis*ler ve *typonlar* kategorize etmek güçtür. Çünkü bu eserler, manastır yaşamına ilişkin düzenlemeler, mali işler, çeşitli kurallar içeren *typonlar*, yani manastır vakfiyeleri hem dini hem de seküler konulara dair çeşitli bölümlerden oluşmaktadır.

Bizans el yazmaları ile ilişkili terminoloji, eserlerin içeriğini tanımlayan terimlerin çoğunun Antik Yunanca kökenli olması, bu terimlerin bir kısmının İngilizceye ya da diğer Batı dillerine çevrilmiş olsa da, Türkçe karşılığının bulunmaması nedeniyle paleografik, kodikolojik ya da ikonografik çalışmalarda sorun yaratmaktadır. Bu bölümde el yazmalarına ilişkin literatürde en sık kullanılan Antik Yunanca ve Latince bazı terimler tanımlanmış ve açıklanmıştır.

Coronis ve Kolophon: Çoğunlukla Orta Çağ el yazmalarında kitabın sonunda yer alan ve kitabın bittiğini gösteren bir işaretçi bulunmaktadır. Bu işaretçiye Latince *coronis* denmektedir. *Coronis* ve *colophon* Latince birbirinin yerine kullanılmıştır (Glare (edt.), 1968:447).

Antik Yunancadaki *kolophon* (*κολοφών*) terimi, *coronis* ve *colophon* ile aynı anlama gelmekle birlikte; aynı zamanda el yazmalarının içinde yer alan kitap künyesine de karşılık gelmektedir. Bizans el yazmalarında *kolophonların* belli bir düzeni olmamakla birlikte;

genellikle eser eğer bir manastırda kaleme alındıysa manastırın adı, bazen eserin kim tarafından kaleme alındığı, kime adandığı ve hangi tarihte tamamlandığına ilişkin bilgiler yer almaktadır (Gamillscheg ve Ševčenko, 1991:481). Bazen, eserin kaleme alındığı dönemde tahtta yer alan imparatorun ve eşinin adına da yer verildiği dikkati çeker.

Bizans Dönemi'ne ait el yazmalarının *kolophonlarına* ilişkin bir derleme çalışması K. Lake ve S. Lake tarafından yapılmıştır¹⁹.

Ekloga: I. Iustinianos'un (527-565) 6. yüzyılda çıkardığı ve Roma hukukunun revize edilmiş yasaları (*Corpus Iuris Civilis*) temel alınarak hazırlanmış; İmparator III. Leo (717-741) ve oğlu V. Konstantinos tarafından Mart 740'da²⁰ yayınlanan hukuk külliyatıdır (Megalommati, 2017:20). *Ekloga* günlük yaşam için en önemli yasal standartları 18 başlık altında sunar (Burgmann, 1991:672; Koçak, 2019:128). Külliyat metni, genel hukuk üzerine hazırlanan ve Yunancanın resmî dil olarak kullanıldığı ilk kitaptır (Koçak, 2019:128). Böylece yasaların daha fazla insan tarafından anlaşılabilir olması ve hüküm veren hâkimler tarafından pratik bir hukuk kılavuzu olarak kullanılması amaçlanmış olmalıdır²¹.

Roma hukukuna dayanan Iustinianos yasaları ve bunlardan türetilen *Ekloga*'da III. Leo, Hristiyan ilkeleri temelinde bir revizyon gerçekleştirmiştir. Medeni hukukta, kadın ve çocukların hakları, gücü büyük ölçüde sınırlanan babanın haklarını gözetmeksizin artırılmıştır. Ceza hukukunda idam cezasının uygulanması, vatana ihanet, ordudan firar ve cinayet, sapkınlık ve iftira içeren davalarla sınırlı tutulmuştur. Kanun, daha önce ölüm cezası ile sonuçlanan birçok suç için ölüm cezasını ortadan kaldırmıştır. Ancak hadım etme, el veya dilin kesilmesi, kör etme ve yakma gibi cezalar sakat bırakmaya metodik bir başvuru niteliği taşır; burun kesme tipik bir Bizans cezası haline gelir. Tüm sosyal sınıflardan bireyler için eşit cezalar öngörülmüştür. Rüşvet ve iltimasın ortadan kaldırılması amacıyla kanun, adli hizmetteki memurlara düzenli maaş sağlamıştır ve hediyelerin kabul edilmesini yasaklamıştır (Burgmann, 1991:672; Kedar, 1999:313, Rosser, 2001:129).

¹⁹ 11 ciltten oluşan ve Bizans Dönemi'ne ait pek çok el yazması eseri, muhafaza edildiği kütüphaneye göre kategorize ederek ve kısa açıklamalarla sunan bu çalışmalar için bkz.; Lake ve Lake, 1934a, 1934b, 1935a, 1935b, 1936a, 1936b, 1937a, 1937b, 1938, 1939, 1945.

²⁰ V. Grumel'e göre 31 Mart 726 tarihli; 1963:273. G. Ostrogorsky'nin belirttiğine göre Mart 726'da neşredilmiştir; 1999:141, dipnot 5.

²¹ Koçak'ın (2019) belirttiği üzere; "Roma İmparatorluğu [Bizans] artık baskın dil olarak Latince konuşulan bir devlet değildi. Nüfusun çoğunluğu Yunanca konuşmaktaydı ve Justinian'dan [Iustinianos]

kısa bir süre sonra Latince hukuk dili olmaktan çıktı... Yunancada Corpus Iuris Civilis'in dört kitabına dağılmış ilgili yasal ilkelerin sistematik düzende bir araya getirilmesi gereken güncel, kısa ve kolay anlaşılır bir kod gereksinimine ihtiyaç duyuluyordu. Sonuç olarak, çok kapsamlı, karmaşık ve kötü düzenlenmiş Latince Corpus Iuris Civilis'in yerini, iyi sıralanmış, ancak oldukça kısaltılmış ve basitleştirilmiş Yunanca versiyonları aldı. Kanunların ilki, 8. yüzyılın ilk yarısında, III. Leo (717-741) tarafından 18 başlıkta yayınlanan Ekloga'ydı. Bu yeni hazırlanan yasa kitabı Justinian tarafından formüle edilen Roma yasasının kodifiye edilmiş halidir. Corpus Iuris Civilis'den daha pratik ve daha kısadır." (s. 128).

Enkomion/Encomium: Antik Yunanca *enkomion*dan (ἐγκώμιον, çoğul: *enkomia/ἐγκώμια*) Latinceye *encomium* olarak geçen terim insanlar, insanların yetenek ve becerileri, kentler, hayvanlar ve sanat üzerine yazılan “övgü”/“methiye” anlamına gelmektedir (Jeffreys ve Kazhdan, 1991:700).

Kapadokyalı Kilise Babalarının kaleme aldığı Hristiyan *enkomiası* pagan metinlerinden farklıdır. Kilise Babalarının yazdığı *enkomia* Bizans’ın hagiografik metinlerine örnek oluşturmuş; böylece ortaya yeni bir tür çıkmıştır: *hagiografik enkomion*. Bu metinler Hristiyan ideolojisini yansıtırlar (Hinterberger, 2014:25-60).

Bizans *enkomiası* genel olarak azizler, imparatorlar ve patrikler üzerine yazılmıştır. Spesifik olarak, *enkomion* benzeri metinler kroniklerde de yer almaktadır (Jeffreys ve Kazhdan, 1991:700).

Azizler üzerine yazılan *enkomia* için örnek vermek gerekirse; M.S. 4. yüzyılın ünlü ilahi yazarı, teolog Suriyeli Ephraim (yak. doğ. 306-öl. 372) İsa’nın 12 havarisinden Petros, Andreas, Thomas, Loukas, Ioannes; ayrıca Pavlos, İncilci Yahya, İncilci Thomas ve bazı Hristiyan din şehitleri (*martyr*) için *enkomia* kaleme almıştır. Ephraim’in Hristiyan din şehitleri üzerine yazdığı kısa bir *enkomia* metninin 890 yılına ait Bizanslı bir kopyası Paris’teki Fransa Ulusal Kütüphanesi’nde, Cod. gr. 1473 envanter numaralı eserde folyo 50*recto*-53*recto* arasında yer alır²².

Selanik valisi (*eparkhos*) Ioannes, Selanik’in patron azizi, Asker Aziz Demetrios’a ilişkin bir *enkomion* kaleme almıştır (env. no: Cod. gr. 1517, folyo 248*recto*-253*verso*, Fransa Ulusal Kütüphanesi) (Kaya Zenbilci, 2020:365). Aziz Demetrios için *enkomion* yazan bir diğer isim filozof Symeon’dur ve eser 10. yüzyılın sonu-11. yüzyılın başlarına aittir (Kaya Zenbilci, 2020:366).

14. yüzyılın Bizans ilahiyatçısı ve ilahiyat yazarı Selanikli Nikolaos Kabasilas²³ (1322-1391 sonrası) Doğu Hristiyanlığında kabul gören büyük din şehitlerinden (*μεγαλομάρτυς/ megalomartyr*) Asker Aziz Theodoros üzerine bir *enkomion* yazmıştır. En erken tarihli iki nüsha 14. yüzyıla aittir (env. no.: Pal. gr. 211, folyo 11*recto*-66*verso*, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, env. no.: Theol. gr. 210, folyo 147*recto*-156*verso*, Viyana, Österreichische Nationalbibliothek). Kabasilas’ın ayrıca Aziz Genç Andreas, Aziz Demetrios, *Myralı (Demreli)* Aziz Nikolaos

ve *Thessalonikeli (Selanikli)* Azize Theodora için kaleme aldığı *enkomia* mevcuttur (Hinterberger, 2020:286).

Zengin ve saygın bireylerin mesenliğini kazanmanın bir yolu olan seküler *enkomion* yazarlığı Bizans Dönemi’nde özellikle imparatorlar için yazılan *enkomia* ile kendini gösterir. Konstantinopolis patriği III. Mikhail’in yazmanı ve *Thessaloniki* başpiskoposu *Thessalonikeli* Eustathios (yak. 1115-1195/1196)²⁴ imparator I. Manuel’e (1143-1180), Eustathios’un çağdaşı, retorikçi Nikephoros Khrysoberges (yak. 1160-1213)²⁵ ise III. Aleksios’a (1195-1203) *enkomia* yazmıştır (Browning, 1999:147).

Eparkhos Kitabı: Bizans imparatoru VI. Leo (886-912) tarafından yayınlandığı düşünülen ticaret düzenlemeleri kılavuzu “*Eparkhos Kitabı*”, görevi başkent ticari hayatını düzenlemek olan kent valisi (*eparkhos*²⁶) için bir rehber niteliğindedir. Amacı Konstantinopolis loncalarını rekabetten korumak ve aynı zamanda devletin loncaları düzenleme hakkını korumak olan kılavuz; tüketiciyi ve devleti korumak için de son derece dikkatli bir şekilde düzenlenmiş kurallar içermektedir (Rosser, 2001:58).

İmparatorlukta, yüksek kaliteli ipek gibi değerli ticari mallar söz konusu olduğunda, ihracat sıkı bir şekilde kontrol ediliyordu. Pazarların, üretimin, fiyatların ve kârların kontrolüne, tüm lonca üyeleri için koruma ve güvenlik de eşlik ediyordu. Hiç kimse kendi loncasının diğer üyeleriyle rekabet edemez veya başka bir loncaya katılamazdı. Net sonuç rekabeti bastırmaktı; bu da büyük işletmelerin geliştirilmesi için gereken büyük miktarda sermayenin biriktirilmesini neredeyse imkânsız hale getirmiştir. Gizli ticaret faaliyetleri ve sermaye birikimleri, kişinin kendi evinde bile olsa, yaptığı tüm satışları kent valisine bildirmesi gerektiği için zorlaştırılmış ve önlenmeye çalışılmıştır (Rosser, 2001:58-59).

Epigramma: Antik Yunanca “üzerinde” veya “üzerine” anlamına gelen “*epi*” (*επι*) edatından ve “yazmak” anlamına gelen “*graphein*” (*γράφειν*) fiilinden türetilen *epigramma* (*ἐπίγραμμα*) kelimesi “yazıt” anlamına gelir (Drpic, 2016:51). Latincesi “*epigrammatum*”dur (Glare (edt.), 1968:612). Bu etimolojiye uygun olarak, Bizans *epigrammaları* temelde veya potansiyel olarak yazıt kullanımıyla tanımlanır ya da bir nesne üzerine yazılmış bir âyet yazıtını veya bir edebiyat parçasına eşlik eden bir şiiri belirtebilir. Genellikle Orta Çağ Yunancasında 12

²² Eserin içerdiği diğer metinlerin listesi için bkz.; Pinakes, 2016, <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/51087/> (Erişim Tarihi: 19.12.2020). Esere ilişkin ayrıca bkz.; Granić, 1922; Ehrhard, 1937:I:258-266.

²³ Nikolaos Kabasilas’a ilişkin bkz.; McKenna, 2009:76-78.

²⁴ *Thessalonikeli* Eustathios’a ilişkin bkz.; Kazhdan, 1991d:754.

²⁵ Nikephoros Khrysoberges’e ilişkin bkz.; Kazhdan, 1991b: 451.

²⁶ *Eparkhos* terimiyle ilişkili ayrıntılı bilgi için bkz.; Kazhdan, 1991c:704.

heceli yazılan *epigrammalar*, sur duvarları, kilise cepheleri, ikonalar ve kutsal emanetler, mezarlar, süs eşyaları ve hatta madeni paralara kadar çok çeşitli nesnelere yer alır. Rollerini, eldeki nesnenin durumuna veya işlevine bağlı olarak önemli ölçüde değiştirmektedir. Banilikle ilişkili *epigrammalar* cömertlik ve hayırseverlik eylemlerini anar, mülkiyete işaret eder, nesnenin dine adanmışlığını vurgulayabilir veya kutsal figürlere edilen duaları dile getirir. Bazı metinler, bağlı oldukları nesneyi över, değerlendirir, tarif eder, açıklar veya yorum yapar (Drpić, 2016:51).

Bizans el yazmalarında *epigrammalar* çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Örneğin 11. yüzyılın sonlarına doğru Stoudios Manastırı'nda kaleme alınan Barberini Mezmuru'nun (env. no.: Vat. Barb. gr. 372, Vatikan Apostolik Kütüphanesi) İsa, melekler, imparator ve ailesinin tasvirlerini içeren açılış minyatürü, şiirsel bir *epigramma* ile çevrelenmiştir (Görsel 10). *Epigramma* şu şekildedir: “α οὐς ἡ τριφεγγής ἔνθεος μοναρχία / β πολλοῖς φυλάξει καὶ γαληνίους χρόνοις / γ εἰρηνικῆι τῆ καὶ σοφῆι καταστάσει / δ διεξάγειν τὰ σκήπτρα τῆς ἐξουσίας.” (Anderson ve Walter, 1990:56). Türkçesi “Üçlü ışığın ilahi birliği uzun dingin yıllar boyunca barış içinde otoritenin esasını ve bilge yönetimi tutarak koruyacaktır” şeklindedir (Kaya Zenbilci, 2017:296).

Görsel 10. 11. yüzyıla ait bir Bizans el yazmasında *epigramma* örneği, env. no.: Vat. Barb. gr. 372°, fol. 5r, Vatikan Apostolik Kütüphanesi, Vatikan (DVL-Digivatlib., 2020a).

Evangelion/Evangeliorum: Antik Yunanca *evangelion* (εὐαγγέλιον), Latince *evangeliorum*, Bizans Kilisesi'nde ökaristide kullanılan, İncil'den okunacak pasajları içeren kitapları tanımlayan terimlerdir. Bir tür olarak *evangelion/evangeliorum*, el yazması İncillerde marjlara yazılan notlardan ve *capitularia evangeliorum* denen İncil okuma listelerinden geliştirilmiştir. Genel olarak Matta, Markos, Luka ve Yuhanna olmak üzere tüm kanonik İncilleri içeren bir kitabın başında veya sonunda yer alan bu listeler, İncil alıntılarının okunacağı günleri belirtmek üzere hazırlanmıştır. *Evangelionlar* İncillerdeki sıralarına göre değil, belirli ayın yıllarına göre düzenlenmiştir (Palazzo, 1993:91-92).

Hagiographia/Vitæ: Antik Yunancada “kutsal” anlamına gelen “*hagios*” (ἅγιος) ve “yazmak” fiilinden türetilmiş “yazı, yazım” anlamına gelen “*graphia*” (γραφία) kelimelerinin birleşiminden oluşan “*hagiografî*”, Latince “yaşam” anlamına gelen “*vitæ*” ile anlamsal olarak özdeştir ve azizlerin yaşam öykülerini ve mucizelerini içeren bir yazın türünü nitelemektedir (Rosser, 2001:412-413).

Hagiografik metinler çoğunlukla düzyazı biçiminde yazılmıştır (Efthymiadis ve ark., 2011:35). Bu metinler hem yazılı materyal miktarı hem de bu metinleri okuyan veya dinleyen geniş kitle açısından Bizans edebiyatının en önemli türlerinden biri olmuştur. Hagiografik metinler, Orta Çağ yaşamının, kronikler ve tarihî pek çok metinde ihmal edilen yönlerine ışık tutar; büyük şehirlere, imparatorluk sarayına, papalık veya patrikliğe, savaş ve diplomasiye dair önemli bilgiler verir. Öte yandan hagiografiler, genellikle taşra şehirleri ve köyleriyle ilgilenir; sıradan insanların yaşamlarına, aile yaşamına, çocuk oyunlarına ve eğitimine, seyahat biçimlerine, kiliselerin ve manastırların inşasına, hastalıklara ve şeytani saplantılara, azizlerin ve onların kalıntılarının mucizevî iyileştirici gücüne dair veri niteliğindedirler (Rosser, 2001:413). Kimi hagiografi metinlerinde, bahsi geçen kişilerin dış görünüşlerine ilişkin yorumlara da rastlanır²⁷.

Hagiografi üzerine çalışmaların temeli Brüksel'deki Bollandistler tarafından atılmış; Yunan ve Latin azizlerin hayatları, 1863-1940 yılları arasında 71 cilt halinde *Acta Sanctorum*'da, 1882'den günümüze değin *Analecta Bollandiana* dergisinde ve 81 cilt içinde *Subsidia Hagiographica*'da yayınlanmıştır.

Horologion/Horologium: Antik Yunanca *horologion* (ὥρολόγιον) ve Latince *horologium* Bizans manastırlarında gerçekleştirilen ayınlerin saatlerini düzenleyen kitaplara verilen addır. Orijinalde *horologion*

²⁷ Konuya ilişkin bir çalışma için bkz.; Kazhdan ve Maguire, 1991:1-22.

Filistin manastırlarındaki ayin saatleri için düzenlenmiştir. Günümüze gelen iki *horologion* da 9. yüzyıldan kalmadır (Taft, 1991:947). İlk Bizans *horologionu* Sina'daki Katerina Manastırı koleksiyonundadır (env. no.: Cod. gr. 863) (Mateos, 1964:47-76).

Bizans *horologionu* 8. yüzyıldan itibaren Konstantinopolis'te melez bir gelişim göstermiş ve ayinlerde okunacak duaları içeren erken monastik *horologiona* yeni düzenlemeler getirilmiştir (Taft, 1991:947).

Hymnos: Bizans Kilisesi'nde ayinlerde, müzik eşliğinde okunan şiirsel metin, bir başka deyişle "ilahî" anlamına gelen *hymnosun* (ὕμνος) en erken türü, ayin sırasında rahip tarafından nakledilen ve koro tarafından tekrarlanan *kontakion*dur (çoğ. *kontakia*). En ünlü *kontakia* *Melodist* Romanos'un²⁸ Meryem'in onuruna yazdığı Akathistos'tur. *Kanon* adı verilen daha ayrıntılı bir *hymnos* türü, 8. yüzyılda *kontakionun* yerini almıştır (Rosser, 2001:285).

Bizans Dönemi'nde manastırlarda keşişler ilahi yazmıştır (Rosser, 2001:278). *Damaskoslu* (Şam) Ioannes ve *İlahi Yazarı* Kosmas, erken Hristiyanlık evresinde önemli *hymnos* yazarlarıdır. Ancak Bizans'ın *hymnos* yaratıcısı *Melodist* Romanos'tur ve binlerce *hymnos* yazmıştır. Yazdığı *kontakion* 5.-6. yüzyıllarda en popüler *hymnos* biçimidir. Romanos özellikle Süryani dini şiirlerinden ve Yahudi ilahilerinden esinlenmiştir (Rosser, 2001:345).

Kudüs Patrikhanesi'nin *synkellosu*²⁹ Mikhail (öl. 846),³⁰ 1353-1354/1355 ve 1364-1376 yılları arasında Konstantinopolis patriği görevini sürdüren Philotheos Kokkinos (yak. doğ. 1300-öl. 1377/1378)³¹ gibi isimler azizlerin yaşam öyküleri, hagiografi gibi türlere ek olarak *hymnoi* (çoğ.) kaleme almışlardır (Rosser, 2001:324-325).

Khronikon/Chronicum: Latince *annalis* kelimesi "yıllık"a karşılık gelirken; *chronicum* ise "tarihsel olaylar kitabı"dır (Glare (edt.), 1968:135, 312). Genellikle tarihsel olayları ele alan el yazması eserler modern çalışmalarda bu terimle tanımlanmıştır. *Chronicumun* Yunancası *khronikon* (χρονικόν) ya da daha nadir kullanımı ile *khronographiadir* (χρονογραφία) (Kazhdan, 1991a:443). Türkçe kaynaklarda "kronik" olarak geçen terim, "tarih kitabı, vakayiname /vekayî nâme" anlamını karşılamaktadır.

Bizans Dönemi tarih yazıcılığı değerlendirildiğinde,³² *khronikonların* üç farklı türde yazıldığını söylemek mümkündür. Bunlardan ilki Ioannes Malalas, Georgios Synkellos, Georgios Hamartolos ve Glykas'ın, yaratılışından itibaren Dünya tarihini açıklayan tarihsel çalışmaları ve İtirafçı Theophanes ya da patrik I. Nikephoros'un (806-815) Bizans Dönemi'nin kendilerinden önceki geçmiş evresini parçalar halinde aktardıkları, çoğunlukla yazarının şahsî gözlemlerine dayalı çalışmalarıdır. Bu çalışmalar Antik Dönem tarih yazımından, Iosephus Flavius, Sextus Iulius Africanus, Kaesareali Eusebios ya da daha sofistike kaynaklardan türetilmiştir. İkinci tür, sınırlı bir kronolojik dönem içerisinde politik olayların hikâyeci biçimde aktarıldığı "kısa kronik"lerdir ve bu metinler çoğunlukla Türk istilâlarının gerçekleştiği dönemlerde yazılmışlardır. Üçüncü grubu ise tarihi bilinen olayların kısa listelerini içeren çalışmalar oluşturmaktadır. Bu olaylar Antik Dönem ya da Bizans imparatorlarının, patriklerin, papaların hüküm sürdükleri dönemleri kapsar (Kazhdan, 1991a:443-444).

Bizans'ın erken evre tarihinde, Bizans İmparatoru I. Iustinianos (527-565) devrine ilişkin en ünlü eser şüphesiz ki, kısaca "*Anekdotai*" (*Avékdota ĩ apókrophi istoria*) olarak bilinen ve döneminin resmi tarihçisi *Kaesareali* Prokopios'a (doğ. yak. 500 yılı-öl. 542 sonrası; Moorhead, 1999:962) atfedilen *Gizli Tarih*'tir.

Kelimenin tam anlamıyla *anekdotai* "yayımlanmamış şeyler"dir. Prokopios'un eserinin İngilizcedeki popüler ve geleneksel başlığı *Gizli Tarih*'tir. I. Iustinianos, Theodora, Belisarios ve Antonina aleyhindeki dedikoduların yer aldığı metin, görünüşe göre I. Prokopios tarafından yazılmıştır. Eserdeki bakış açısı, Iustinianos ve Theodora'nın imparatorluğu yok etmeye çalışmaktan zevk alan kılık değiştirmiş şeytanlar olduğunu vurgular. Prokopios'un diğer önemli eserleri *Savaşlar* ve *Yapılar* ile söz konusu eser arasındaki çelişkili ifadeler o kadar çarpıcıdır ki; bazı bilim adamları *Anekdotai*'nin Prokopios'un kaleminden çıktığını reddetmiştir. Ancak *Anekdotai*'nin detaylı analizi, Prokopios'un gerçekten de eserin yazarı olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Prokopios'un bu eseri, kamuoyunda ifade edemediğini ve öfkesini özel olarak ifade etmek için yazmış olduğu düşünülmektedir (Rosser, 2001:24).

630'larda Konstantinopolis'te kaleme alınan anonim yazarlı *Paskalya Kroniği* (*Chronicum Pascale*) insanoglunun yaratılışı ile başlayıp yazarın kendi dönemine kadar geçen dönemi ele alır. Metinde bazı

²⁸ *Melodist* Romanos'a ilişkin bkz.; Baldwin, 1991:1807-1808.

²⁹ *Synkellos* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.; Papadakis, 1991:1993-1994.

³⁰ Mikhail *Synkellos*'a ilişkin bkz.; Rosser, 2001:274-275.

³¹ Philotheos Kokkinos'a ilişkin bkz.; Talbot, 1991:1662.

³² Bizans Dönemi'nde tarih yazımının ele alındığı bir çalışma için bkz.; Howard-Johnston, 2015:1-22.

karmaşık hesaplamalara yer veren yazar, Tanrı'nın evreni yarattığı hafta ile İsa'nın hayatındaki olaylar arasında, haftanın ay ve günleri itibarıyla tarihler açısından benzerlik kurmayı denemiştir. 602'den 630 yılına kadar uzanan kroniğin son bölümünde metin, resmi belgelerden veya belgelerden alıntılardan oluşmaktadır (Howard-Johnston, 2015:5).

Bizans resmi kronikleri arasında yer alan Ioannes Skylitzes'in *Synopsis Historion*³³ adlı eseri, 811-1057 yıllarını kapsayan dönemi (Ostrogorsky, 1999:197; Flusin, 2011:xii), çeşitli folklorik efsaneleri de içeren hikâyeci bir dille anlatır. Bir diğer kronik, Mikhail Psellos'un *Khronographia*³⁴ eseri Bizans'ın, II. Basileios (976-1025) devrinden Dukaların saltanat devrinin sonuna kadar süren, 976-1078 yılları arasındaki tarihçesini içerir (Ostrogorsky, 1999:293).

Anna Komnene'nin *Aleksiad*³⁵ adlı eseri 1071-1118 yılları arasındaki dönemde gerçekleşen tarihi olaylara, savaşlara, dönemin toplumsal kurumlarına, Konstantinopolis'teki saray hayatına, Haçlıların Anadolu'dan geçişine, Türkler ile yapılan savaşlara, Büyük Selçuklu Sultanlığı ile Anadolu Selçukluları arasındaki ilişkilere dair bilgiler verir. Metin olasılıkla imparator Aleksios döneminde kıdemli bir kişi olan Nikephoros Bryennios tarafından kaleme alınırken; onun 1138'deki ölümünden sonra, Aleksios'un en büyük kızı Anna tarafından tamamlanmıştır. Anna Komnene, kendi başına önemli miktarda yeni malzeme ekleyerek metni gözden geçirmiş, şekle sokmuş ve dilini parlatmıştır (Howard-Johnston, 2015:13).

Niketas Khoniates'in *Historia*³⁶ adlı eseri, 1118-1206/7 yılları arasının tarihçesini kapsar ve II. Ioannes Komnenos döneminden başlayıp, Latinler karşısındaki Bizans zaferi ile sonlanır (Simpson, 2006:190). Eser 1118-1206 yılları arasında hüküm sürmüş Bizans İmparatorlarının saltanat sürelerine göre birbirinden ayrılan 21 kitaptan oluşmaktadır. Kitapların biri II. Ioannes Komnenos (1118-1143), yedisi I. Manuel Komnenos (1143-1180), biri II. Aleksios Komnenos (1180-1183), ikisi I. Andronikos Komnenos (1183-1185), üçü II. Isaakios Angelos (1185-1195), üçü III. Aleksios Angelos (1195-1203), biri -ikinci kez- II. Aleksios Komnenos ve IV. Aleksios Angelos (1203-1204), biri V. Aleksios Dukas Murtzuphlos (1204) devirlerine, bir diğeri Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından zaptına ve sonuncusu da Konstantinopolis'te

bulunan heykellere ayrılmıştır (İşiltan (çev.), 1995:x).

Ioannes Kinnamos'un *Historia*'sı³⁷ Khoniates'in ele aldığı dönemi, 12. yüzyılda hüküm süren Komnenos hanedanının imparatorları Ioannes ve oğlu Manuel'in saltanat dönemlerinin tarihini kaleme almıştır. Eser 1118-1176 yılları arasındaki dönemi anlatmaktadır (Kaya Zenbilci, 2017:8).

İmparator VII. Konstantinos *Porphyrogennetos*'un (913-957) olasılıkla 952-959 yılları civarında kaleme aldığı *De Thematribus* adlı eseri Bizans eyaletlerinin tarihi ve coğrafi tasvirini çizer (Rosser, 2001:116). VII. Konstantinos'un *De Administrando Imperio* eseri ise 950'lerde yazılmış; Bizans İmparatorluğunun temasa geçtiği ülkeler ve milletler hakkında bilgi veren, hükümdarlar ve diplomatlar için bir el kitabıdır. Eser, Bizans'ın Peçenekler, Ruslar, Bulgarlar, Hazarlar ve Macarlar da dâhil olmak üzere, komşuları ve komşu halkların gelenekleri, güçlü yanları, zayıf yönleri ve gerekirse bunların diplomasi ve silahlarla nasıl üstesinden gelineceği konusunda bilgiler içermektedir (Rosser, 2001:113).

VII. Konstantinos'un yazdığı *De Ceremoniis Aulae Byzantinae* adlı eseri tarihi ve arkeolojik bilgi bakımından gerçek bir hazine olan ayrıntılı bir seremoniler kitabıdır (Ostrogorsky, 1999:200-201). Bu kitapta imparator her bayramda kilisede yapılan Bizans törenlerinin bir dökümünü çıkarmıştır. Taç giyme törenleri, doğum günleri, vaftizler, imparator ve imparatoriçelerin cenaze törenleri gibi, yüksek devlet ya da saray görevlilerinin terfileri ve hatta hipodromdaki oyunlar, giyilen kıyafetler, söylenecek ilahiler, ordunun ve halkın yaptığı tezahüratlar da dâhil olmak üzere, dönemin törenleri ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır (Rosser, 2001:114; Norwich, 2013:139; Kaya Zenbilci, 2017:9).

Nikephoros Gregoras'ın (1293-1359) *Rhomaïke Historia* eseri 1204-1359 yıllarını arasını kapsar ve 37 kitaptan oluşur. Teolojik ve ideolojik tartışmaları da kapsayan eserin birinci bölümünde 1204-1341 yılları arasını içeren dönemin tarihçesi aktarılır. İkinci bölümde 1341-1355 yılları arasındaki evre ele alınır. 30. ile 35. kitaplar arasındaki ciltler Gregoras'ın Palamas'a karşı giriştiği teolojik tartışmalarla ilgilidir. 36. ve 37. kitaplar 1355-1358 yılları arasındaki dönemi anlatır; ancak bu bölümlerde uyumsuzluk ve çelişkili bilgiler dikkati çeker

³³ Eserin İngilizce tercümesi için bkz.; Wortley (çev.), 2011:4-465.

³⁴ Eserin Türkçe tercümesi için bkz.; Demirkent (çev.), 1992.

³⁵ Eserin Türkçe tercümesi için bkz.; Umar (çev.), 1996.

³⁶ Eserin II. Ioannes Komnenos, I. Manuel Komnenos ve II. Manuel Komnenos devirlerini ele alan bölümünün Türkçe tercümesi için bkz.; İşiltan (çev.), 1995.

³⁷ Eserin Türkçe tercümesi için bkz.; Demirkent (haz.), 2001. Ayrıca kısa bir değerlendirme için bkz.; Ostrogorsky, 1999:326.

(Kılıç, 2011:207-208).

13. yüzyıl Bizans tarih yazımında Georgios Akropolites'in *Khronike Syngraphē*'si (*Χρονική συγγραφή*) en önemli eserlerden biridir³⁸. 1203-1261 yılları arasında kapsayan Akropolites'in eseri, Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali nedeniyle kurulan İznik'teki Bizans Devleti hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Akropolites'in ilk bahsettiği olay Latinlerin Konstantinopolis'i işgalidir (Küsgün, 2020:25).

Akropolites'in eseri hakkında söylenmesi gereken önemli hususlardan biri, bu eserin tam olarak bir kronik olmadığıdır. Eserde, olaylar kronolojik bir sırayla anlatılmadığından ya da tarihlendirmelerde sorun olduğundan, kronolojik bir eser değerlendirmesi yapmak mümkün olmamaktadır. Akropolites, her bölümde genelde bir yıldan fazla hatta bazen birkaç yılın olayını özetleyerek, çok fazla ayrıntıya girmeden bahseder. Fakat doğrudan şahit olduğu olayları daha detaylı bir şekilde anlatır ve bu durumu da belirtir. Eserinin ağırlık noktası İznik, Epir ve Balkan olayları olup, ülkenin doğusunda yaşanan olayları daha özet bir şekilde verir (Keciş 2009:191-206).

Geç Bizans Dönemi'nde, İmparator VI. Ioannes Kantakouzenos (1341-1354) tarafından kaleme alınan *Historiai* bir diğer önemli Bizans kroniğidir. Eser dört bölümden oluşur ve 1320-1356 yılları arasında kapsar. İlk kitapta 1321-1328 yılları arasında yaşanan II. Andronikos (1282-1328) ile III. Andronikos (1328-1341) arasındaki iç savaş; ikinci kitapta III. Andronikos dönemi ele alınmıştır. Üçüncü kitapta III. Andronikos'un ölümünden sonra patlak veren, 1341-1347 arasındaki iç savaş ve Kantakouzenos'un Konstantinopolis'e girişi anlatılır. Son kitap ise VI. Ioannes'in kendi hükümlerlik dönemini, tahtı bırakmasını ve takip eden yılların tarihçesini konu edinir (Kılıç, 2011:210).

Tarihle ilişkili metinler altında değerlendirilen kısa kronikler (*brakeia khronika*/βραχεία χρονικά) el yazmalarının sayfa kenarlarına veya yazmaların boş bir sayfasına, olayların kronolojisinin gün, ay, yıl, indiksyon ve hatta bazen saat ayrıntılarıyla kaydedildiği notlar olarak tanımlanabilir. Çoğunluğu halk dilinin egemen olduğu sade Orta Çağ Yunancası ile yazılmış olan bu notlar genellikle sözdizimi, gramer ve imlâ bakımından düzensizdirler. Kroniklerin sağladığı kısa ve kronoloji

ağırlıklı tarihsel bilgiler tarihçilere çok değerli bir veri ağı sunar (Kılıç, 2011:214-215; Kılıç, 2013:34).

Menologion/Menologium: Antik Yunancada “ay” anlamına gelen *men* (μήν) ve “katalog, söylem” anlamına gelen *logos* (λόγος) kelimelerinden türetilen *menologion* (μηνολόγιον) spesifik bir tür olarak Bizans Kilise Takvimi'nde azizlerin kutlama günlerine göre düzenlenmiş, azizlerin yaşam öykülerinin derlendiği bir tür koleksiyondur (Şevçenko, 1991a:1341; Gevgilili ve ark., 1997:1199). Latince'deki *menologium* aynı anlama gelmektedir. Türkçe çalışmalarda bu kitaplar “menologya” terimiyle geçmektedir (Gevgilili ve ark., 1997:1199). *Menologion*lar (çoğ.: *menologia*) düzyazı halinde yazılmıştır.

Liturjik takvim düzeninde oluşturulmuş resimli *menologion* yazmalarının en ünlüsü, Şubat-Eylül arasındaki ayları ve ilişkili azizleri içeren II. Basileios *Menologionu*'dur (env. no.: Vat. Cod. Gr. 1613, Vatikan Apostolik Kütüphanesi)³⁹. Eser 979'dan kısa bir süre sonra kaleme alınmıştır. Metin, imparator II. Basileios'a adanmış bir şiirle birlikte 430 minyatür içermektedir (Şevçenko, 1991b:1341).

Oktateukhos: Antik Yunancada “sekiz” anlamına gelen *okta* (οκτώ) ve “kitap, konu, sorun” anlamlarına gelen *teukhos* (τεύχος) kelimelerinden türeyen *oktateukhos*, Eski Ahit'in ilk sekiz kitabını⁴⁰ içeren liturjik kitaplardır. *Kyrrboslu* Theodoretos'un kaleme aldığı Eski Ahit'in ilk sekiz kitabının tefsirinde *oktateukhos* terimini kullanmadığı belirtilir (Lowden, 1991:1510; Kaplan, 2017b:14).

Günümüzde 1050-1300 yılları arasına tarihlendirilen resimli, *oktateukhos* metnini içeren altı el yazması bilinir: Vatikan Apostolik Kütüphanesi'ndeki Vat. Cod. gr. 747 (1050-75) ve Vat. Cod. gr. 746 (1125-55), daha önce İzmir Protestan Okulu'nda bulunan ve günümüzde kayıp olan İzmir A. 1 envanter numaralı yazma (1125-1155), Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki Seraglio G. İ. 8 (1125-55),⁴¹ Athos'taki Vatopediou Manastırı'nın koleksiyonunda bulunan Cod. gr. 602 (13. yüzyıl) ve Laurenziana Kütüphanesi'ndeki Plut.5.38 (1275-1300) (Kaplan, 2017b:16).

Oktoekhos: Antik Yunanca *oktoekhos* (ὀκτώηχος) “sekiz tonlu” anlamına gelmektedir. *Oktoekhos*lar, Paskalya Öncesi Perhiz, Paskalya ve

³⁸ Eserin Türkçe tercümesi için bkz.; Umar (çev.), 2008.

³⁹ II. Basileios *Menologion*'u için bkz.; Şevçenko, 1991b:1341-1342, D'Aiuto (edt.), 2008.

⁴⁰ İlk sekiz kitap şu şekildedir: Yaratılış, Çıkış, Levililer, Sayım, Tesniye, Yeşu, Hâkimler, Rut; (*Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, 1997:5-269 arasında).

⁴¹ Bu esere ilişkin monografik bir doktora tezi için bkz.; Kaplan, 2017b. Eserde yer alan Nuh Tufanı ve ilişkili minyatürlere ilişkin bir çalışma için bkz.; Kaplan, 2017c:209-220; alegorik tasvirlerle ilişkin bir değerlendirme için bkz.; Kaplan, 2017d:615-626.

Pentekost dışında, yılın her günü için, sabit olmayan döngü içinde, günlük ayinlere ait *hymnos*ları içeren liturjik kitaplardır. Ancak 11. yüzyıldan itibaren bu terim, günlük ayinlerde okunan *hymnos*lar (çoğ. *hymnoi*) için de kullanılmıştır (Taft ve Ševčenko, 1991:1520).

Oneirokritika: *Oneirokritika* (ὄνειροκριτικά, çoğ.) rüya yorumu üzerine kaleme alınmış el kitaplarıdır. Bizans Dönemi'nden sekiz farklı rüya yorumu kitabı (tabirname) bilinmektedir; iki eser anonimdir (Oberhelman, 1991b:1526). En erken Bizanslı rüya kitabı alfabetik olarak düzenlenmiştir; eser 4. yüzyıla tarihlendirilir. Daha geç bir eser olan *Sözde-Danyal* (*Pseudo-Daniel*) 7. yüzyıla aittir ve “*Somniale Danielis Propheta*” başlığıyla Latinceye çevrilmiştir. (Oberhelman, 1980:487-488). Danyal tabirnamesinin günümüze kalan yetmişten fazla Latince versiyonu vardır (Oberhelman, 2018:15).

Büyük İskender'in İran'ı fethinden kısa bir süre önce ya da M.Ö. 4. yüzyılda yaşadığı düşünülen Astrampsykhos'a⁴² atfedilen rüya kitaplarından alıntılar içeren Bizans Dönemi'ne ait iki rüya kitabı 12. yüzyıla tarihlenir. Yine Astrampsykhos'un rüya yorumlarından alıntılar içeren *Suda* adlı bir eserin 13.-14. yüzyıllar arasında kopya edilmiş birkaç nüshası vardır (Oberhelman, 1980:490).

Rüya yorumu kaleme alan Bizanslı Nikephoros'un kimliği tartışmalıdır. Araştırmacılar, üç önemli adaş üzerinde durmaktadırlar: Konstantinopolis patriği I. Nikephoros (806-815), Konstantinopolis patriği II. Nikephoros (1260-1261) ve Nikephoros Gregoras (1293-1359). Söz konusu “anonim” Nikephoros'a atfedilen metnin yer aldığı bir eser günümüzde Venedik'teki Ulusal Marciana Kütüphanesi'ndedir ve eser yaklaşık olarak 12. yüzyıla tarihlenir (env. no.: Cod. Marc. gr. 299). Nikephoros'un rüya kitabı, Konstantinopolis patriği Germanos'a atfedilen, kısmen metrik bir *oneirokritikon*un temelini oluşturmuştur. Araştırmacılar, Germanos'un kimliği konusunda, adaş iki aday önerirler: I. Germanos (715-730) ve II. Germanos (1222-1240) (Oberhelman, 1980:492-496).

Physiologus: Antik Yunancada “doğa” (ἡ φύσις) ve “kelime, sebep” (ὁ λόγος) anlamındaki kelimelerden türeyen *physiologia* (φυσιολογία) terimi ilk kez Aristoteles tarafından zoologları ve doğa felsefecilerini tanımlamak üzere kullanılmıştır (Curley, 2009:x). *Physiologus*, Orta Çağ'ın en popüler, ansiklopedik,

fantastik, alegorik ve folklorik hayvanlar kitabıdır. Genel olarak ilk *physiologus*un kökeni Mısır'daki halk inanışları ve kutsal hayvanların kültüyle ilişkilendirilerek Mısır'a atfedilmiş; eserin spesifik olarak *Aleksandria*'da (*İskenderiye*) yazıldığı kabul edilmiştir. İlk Yunanca versiyonun tarihi tartışmalıdır; ancak M.S. 140 yılı ya da 2. yüzyılın ikinci çeyreği civarına ait olduğu ileri sürülmüştür (Vermeille, 2006:16-17; Curley, 2009:xiv-xviii; Çetin 2020b:6). Bazı araştırmacılar ilk Yunanca *Physiologus*'taki kimi hayvanlarla ilişkili efsanevi hikâyelerin varlığının 4. yüzyılın kilise tarihi ışığında açıklanabilir olduğunu belirtir (Ahrens, 1892:17; Curley 2009:xviii-xix).

Bizans Dönemi'ne ait, bilinen en önemli örnek *Smyrna Physiologus*'udur (env. no.: B.8, İzmir Evanjelik Okulu)⁴³. Eser 11. yüzyılın ikinci çeyreğinde Stoudios Manastırı'nın *scriptorium*unda keşiş *Kaesarealı* Theodoros tarafından kopya edilmiştir. 1922 yılında İzmir'deki bir yangında eser büyük ölçüde tahrip olmuştur (Peers, 2000:267). Eserden geriye sadece, farklı araştırmacılar tarafından çekilmiş, siyah-beyaz fotoğraflar kalmıştır (Çetin, 2020b:6).

Psalter. Antik Yunancada “dokunmak, koparmak, çekmek, çalgı çalmak” anlamına gelen *psallo* (ψάλλω) fiilinden türetilen *psalterion* (ψαλτήριον), Antik Dönem'de popüler, telli bir çalgıydı. Latincedeki “*psalterium*” kelimesi de aynı anlama gelmektedir (Glare (edt.), 1968:1510). Modern literatürde *psalterium*, Davud'a atfedilen 150 Mezmur metnini, Tevrat'ın ilk kitabı olan ve beş kitaba ayrılmış *Tehillim* (Mezmurlar Kitabı) bölümünü içeren (Mazor, 2011:589), liturjik el yazmalarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Ancak İngilizce literatürde yaygın kullanım *psalter* şeklindedir.

Mezmurlar Bizans'ta son derece popüler metinlerdi. M.S. 3. yüzyıldan itibaren Mezmurlar, kilise müziğinin ve ayinlerin bir parçası olması nedeniyle, Hristiyan dua kitapları arasında en önemli tür haline geldi. Ioannes Moskhos'un işaret ettiği üzere; iblisler karşısında en güçlü silahın Mezmur kitapları olduğu düşünülmüyordu (Irmscher ve ark., 1991:1752).

9. yüzyıldan itibaren Mezmurlar Kitabı'nın *Septuagint* versiyonunun marj resimleri ile süslenmiş örnekleri kopya edilmeye başlanmıştır. Bilinen en erken tarihli ve marj resimli *Septuagint* Mezmurlar Kitabı nüshaları, Khludov (env. no.: Sobr. A. I. Chludova 129A ya da MS. D. 129, Ulusal Tarih Müzesi, Moskova),⁴⁴ Pantokrator (env. no.: Cod. 61, Pantokrator Manastırı,

⁴² Astrampsykhos'a ilişkin bkz.; Oberhelman, 1991a:213.

⁴³ Esere ilişkin monografik ilk çalışma J. Stryzowski'ye aittir, bkz.; Stryzowski, 1899. Diğer çalışmalar için bkz.; Bernabo,

1998; Peers, 2000:267-292; Curley, 2009. Türkçe üç çalışma için bkz.; Çetin, 2018; Çetin, 2020a; Çetin, 2020b:5-17.

⁴⁴ Khludov Mezmuru'na ilişkin bkz.; Šcepkina, 1977; Cutler, 1980/1981:17-30; Dobrynina, 2010:57-72.

Athos)⁴⁵ ve 40 folyosu günümüze ulaşan Cod. gr. 20'dir (Fransa Ulusal Kütüphanesi, Paris)⁴⁶ (Kaya Zenbilci, 2017:106, 460-461).

3. El Yazmalarına İlişkin Literatür ve Terminoloji Sorunu Üzerine Değerlendirme

Türkiye'de Bizans el yazmaları üzerine yapılan çalışmalar oldukça az sayıdadır. Yapılan çalışmalar, genellikle paleografik ya da kodikolojik çözümlenmeye yönelik değil; el yazmalarının resimlerinin ikonografik olarak incelenmesi yönünde olmuştur. Kimi çalışmalar ise el yazmalarının üretimi, yazı malzemeleri, yazının tarihi gibi konulara odaklanmıştır. Bu çalışmalar genellikle Eski Çağ ve Antik Çağ kitap kültürü ve yazı malzemelerine ilişkindir.

Üç cilt halinde yayınlanan *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*'nde Bizans el yazmaları ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili az sayıda terime yer verildiği dikkati çeker. Cilt (Tanındı, 1997:347-349), el yazması (Alparlan, 1997:508-509), homilye (Gevgilili ve ark. (edt.), 1997: 809), menologya (Gevgilili ve ark. (edt.), 1997:1199), paleografi (Sayar, 1997:1420-1422), varak (Arslan, 1997:1869) ansiklopedide el yazmalarıyla ilişkili birkaç terim arasındadır. Aynı ansiklopedideki Y. Ötüken'in kaleme aldığı "Geç Antik ve Erken Hristiyan mimarlığı ve sanatı" maddesinde Hristiyanlığın ya da Bizans İmparatorluğu'nun erken evresinde yazılan el yazmalarına hiç değinilmemiştir (Ötüken, 1997:651-656).

M. Sözen ve U. Tanyeli'nin *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*'nde (1999, 5. Basım) el yazmalarıyla ilişkili olarak sadece *codex* (s. 54), minyatür (s. 163), papirüs (s. 185), parşömen (s. 187) gibi terimleri bulmak mümkündür.

El yazmalarının üretiminde kullanılan yazı araç-gereçleri ve ilişkili materyalin ele alındığı son derece kapsamlı bir eser olan N. Yıldız'ın *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu* (2000) adlı kitabında yazı malzemeleri, kendi dönemi içinde kullanıldıkları Antik Yunanca veya Latince orijinal adlarıyla ve Antik metinler eşliğinde tanıtılmıştır. Kitapta, Eski Çağ'da, yaklaşık olarak 4.-5. yüzyıla kadar süren evrede sıklıkla kullanılan yazı malzemeleri incelenmiştir ve bu malzemelerin terminolojisine yer verilmiştir.

B. Demiriş'in *Eskiçağ'da Kitap* (2002) adlı makalesinde papirüs, papirüs rulo, kamış kalem, *opmbalos*, *umbilicus*, tahta ve balmumu tabletler, parşömen, *palimpsestos* gibi kitap ile ilişkili yazı araç-gereçleri, tarihi bir çerçeve içerisinde ele alınmıştır (s. 115-131).

Ö. Dalkıran'ın *Kitabın Tarihi* (2013) adlı makalesinde Mısır papirüs rulosu, Antik Çin kitapları, Küçük Asya'da kil tabletler, parşömen kitaplar, Çin'de kâğıdın icadı, Orta Çağ el yazması kitaplar, kâğıdın Avrupa'da yayılması, matbaa ve basımcılık, modern kitap ve gelişimi gibi kitabın tarihiyle ilişkili konular kronolojik çerçevede aktarılmıştır (s. 201-213).

T. C. Özkara'ın *Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci, Günümüz Eğitime Katkıları* (2015) adlı makalesinde yazının doğuşu, Mezopotamya'da yazı, Mısır'da yazı, Anadolu'da yazı, yazı araç-gereçleri, kâtipler, kitabın oluşumu, Eskiçağda kütüphane gibi başlıklar altında, yazı ve kitabın tarihsel gelişim sürecine değinilmiştir (s. 371-384).

P. Serdar Dinçer'in *El Yazmasının Kökeni ve Terminoloji Önerileri* (2016a) adlı makalesinde papirüs, parşömen, kamış ve kuştüyü kalem, çakı gibi yazı malzemelerine ek olarak; *folio* ve *palimpsestos* gibi el yazmaları ile ilişkili önemli terimlere yer verilmiştir (s. 931-940). Aynı araştırmacının *Erken Dönem Bizans Resimli El Yazmaları Viyana Genesis* (2016b) adlı doktora tezinde de el yazmasının kökeni ile ilişkili bölümde kitap, papirüs, parşömen, folyo, *palimpsestos* gibi terimlere; çoğu malzemenin Yunanca ve Latincedeki orijinal adlarına yer verilmiştir (s. 4-9).

Bir diğer doktora tezinde, İ. K. Zenbilci'nin *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi* (2017) adlı çalışmada, el yazmalarının üretiminde ve resimlenmesinde kullanılan parşömenin, *vellum*, erguvan/purpura renkli parşömen ve mürekkep, kamış, maden ve kuştüyü kalem türleri, ressam fırçası, parşömen bıçağı, cetvel, pergel, mürekkep hokkası, mürekkep ve zincifre gibi yazı malzemeleri tanıtılmış; bu malzemelerin Antik Dönem ve Bizans Dönemi'nde hangi terimlerle adlandırıldığına dair bilgiler verilmiştir (s. 73-87).

El yazmalarına ve özellikle Bizans eserlerine ilişkin Türkçe yayınlara en büyük katkıyı lisansüstü tez çalışmaları sağlamıştır. Ancak tezlerde incelen el

literatürde çoğu kaynakta kelimeler bitişik yazılmıştır. Yararlandığımız kitap ve makalelerin başlıklarında da bu kelimeler bitişik yazıldığı için, başlık metinleri çalışmamızda değiştirilmeden kullanılmıştır.

⁴⁵ Pantokratoros Mezmuru'na ilişkin bkz.; Anderson, 1994:199-220; Boeck, 2015:149-150.

⁴⁶ Cod. gr. 20'ye ilişkin bkz.; Anderson, 1988:550-568; Dobrynina, 2010:66; Boeck, 2015:149.

⁴⁷ İlk Çağ, Antik Çağ, Eski Çağ gibi kelime öbekleri Türk Dil Kurumu imlâ kurallarına göre ayrı yazılır; ancak Türkçe

yazmaları genellikle ikonografik açıdan değerlendirilmiştir.

Y. S. Sahilli'nin *Bizans Dönemine Ait 14. Yüzyıl El Yazmasının Değerlendirilmesi* (Oxford University, Bodleian Library, MS. gr. Th. f. 1) adlı yüksek lisans tezinde (2016) Bodleian Kütüphanesi'nde yer alan MS gr. Th. f. 1 envanter numaralı *menologion*un resimleri ikonografik açıdan ele alınmış; ancak yazma eserin kodikolojik özellikleri ve paleografisine dair değerlendirme yapılmamıştır.

İ. K. Zenbilci'nin yukarıda değindiğimiz doktora tezinde (2017) Orta Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis'teki manastırların atölyelerinde (*scriptorium*) üretilen el yazmaları incelenmiş; el yazmalarındaki resimler ikonografik olarak tanıtılmıştır. Eserlerin paleografisi üzerine bir değerlendirme yapılmamıştır.

N. Kaplan'ın *Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio* (Topkapı Sarayı Gi. 8) başlıklı doktora tezinde (2017) Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki Seraglio *Oktateukhos*'u kodikolojik olarak ve yazma eserin resimleri ikonografik yönden incelenmiştir. Ancak çalışmanın konusunu teşkil eden eserin paleografisi üzerine bir değerlendirme bulunmamaktadır.

U. Çetin'in *Smyrna Physiologus'u* adlı doktora tezinde (2018), *physiologus* kavramı açıklanmış ve Smyrna *Physiologus*'unun resimleri ikonografik olarak çözümlenmiştir. Ancak, hâlihazırda, tezde de belirtildiği üzere, eserden geriye yalnızca az sayıda siyah-beyaz fotoğraf kaldığı için, esere ilişkin kodikolojik ve paleografik değerlendirme yapılamadığı anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda Bizans el yazmaları ile ilişkili, yayınlarda en sık karşılaşılan, Antik Yunanca ve Latince terimlere yer verilmiştir. Bu "küçük" terimler derlemesinin el yazmaları üzerine çalışan araştırmacılara katkısı olacağı kanısındayız.

Kaynakça

Ahrens, K., 1892. *Das "Buch der Naturgegenstände" Herausgegeben und Übersetzt.* C. F. Haeseler, Kiel.

Allen, T. W., 1920. The Origin of The Greek Minuscule Hand. *The Journal of Hellenic Studies*, 40(1): 1-12.

Alparslan, A., 1997. El Yazması. *Eczaçibaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 1. Yem Yayın, İstanbul, sayfa: 508-509.

Anameriç, H., 2016. Yazma Eserlerin Kataloglanmasında Marc Standardı 300 Fiziksel

Niteleme Alanı ve Bileşenlerinin Kullanımı. *DTCF Dergisi*, 56(2): 440-464.

Anderson, J., Walter, C., 1990. V: Description. In: *The Barberini Psalter Codex Vaticanus Barberinianus Graecus* 372. Belser Verlag, Zürich. pp. 54-150.

Anderson, J., 1988. On The Nature of Theodore Psalter. *The Art Bulletin*, 70: 550-568.

Anderson, J., 1994. The Palimpsest Psalter, Pantokrator Cod. 61: Its Content and Relationship to The Bristol Psalter. *Dumbarton Oaks Papers*, 48: 199-220.

Arslan, N., 1997. Varak. *Eczaçibaşı Sanat Ansiklopedisi* Cilt 3. Yem Yayın, İstanbul. pp. 1869.

Atsalos, B., 1971. *La Terminologie du Livre-Manuscrit à L'époque Byzantine Première Partie, Termes Désignant le Livre-Manuscrit et L'écriture.* Hetaireia Makedonikon Spoudon, Thessalonica.

Baldwin, B., 1991. Romanos the Melode. *The Oxford Dictionary Of Byzantium* Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1807-1808.

Bartusis, M. C., 1991. Kodix. *The Oxford Dictionary Of Byzantium* Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1135.

Bayerische Staatsbibliothek, 2021. Recataloguing of The Greek Manuscripts. <https://www.bsb-muenchen.de/en/collections/manuscripts/search/#c5320> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

Bernabo, M., 1998. *Il Fisiologo di Smirne. Le miniature del perduto codice B.8 della Biblioteca della Scuola Evangelica di Smirne.* Sismel, Firenze.

Bilgin, O., 2013. Yazma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 43. Türkiye Diyanet Vakfı, Sayfa: 369-373, İstanbul.

Boeck, E., 2015. *Imagining The Byzantine Past. The Perception of History in The Illustrated Manuscripts of Skylitzes and Manasses.* New York.

British Library, Pattie, T. S., Kendrick, S., 1999. *The British Library Summary Catalogue of Greek Manuscripts.* Vol. I. George Bell&Sons, London.

British Library, 2020a. Add MS 19352. https://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f006r (Erişim Tarihi: 21.12.2020).

- British Library, 2020b. Cotton MS Nero D IV. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=cotton_ms_nero_d_iv_f005v (Erişim Tarihi: 21.12.2020).
- British Library, 2021a. <https://www.bl.uk/subjects/manuscripts-and-archives> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).
- British Library, 2021b. Digitized Manuscripts. <http://www.bl.uk/manuscripts/Browse.aspx> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).
- Browning, R., 1999. Bizans'ta Yazın Yaşamı. *Kitap-luk*. 35 Bizans Seçkisi: 144-157.
- Brubaker, L., Haldon, J., 2001. *Byzantium in The Iconoclast Era (ca 680-850): The Sources An Annotated Survey*. Ashgate, Aldershot, Burlington, Singapur, Sidney.
- Burgmann, L., 1991. Ecloga. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 672-673.
- Bykova, G. Z., 1993. Medieval Painting on Parchment: Technique, Preservation and Restoration. *Restaurator. International Journal for the Preservation of Library and Archival Material*, 14(3): 188-197.
- Canart, P., 1970. *Codices Vaticani Graeci 1745-1962*. Tomus I: Codicum Enarrationes. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.
- Canart, P., 1973. *Codices Vaticani Graeci 1745-1962*. Tomus II: Introductio Addenda Indices. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.
- Canart, P., 1979. *Les Vaticani Graeci 1487-1962 Notes et Documents pour L'Histoire d'Un Fonds de Manuscrits de La Bibliothèque Vaticane*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.
- Capocci, V., 1958. *Codices Barberiniani Graeci*. Tomus I: Codices 1-163. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma.
- Carr, A. M. 1991., Icons. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 977-981.
- Chatzidakis, N., 2011. Konstantinopolis'in İkonaları. *Bizans-Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*. (çev. B. Kitapçı Bayrı). Kitap, Sayfa: 219-238, İstanbul.
- Curley, M. J. (çev.), 2009. *Physiologus A Medieval Book of Nature Lore*. Chicago, University of Chicago Press, London.
- Cutler, A., 1980/1981. Liturgical Strata in The Marginal Psalters. *Dumbarton Oaks Papers*. 34/35: 17-30.
- Çelgin, G., 2011. φύλλον. *Eski Yunanca Türkçe Sözlük*. Kabalıcı, sayfa: 708, İstanbul.
- Çetin, U., 2018. *Smyrna Physiologus'u*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, 208 sayfa.
- Çetin, U., 2020a. *Masal Kitaplarına İlham Veren Anlamsal ve Simgesel Özellikleriyle Smyrna Physiologus'u*. Efe Akademi, İstanbul.
- Çetin, U., 2020b. İnsan ve Hayvan İlişkisi Kapsamında Masal Kitaplarının Esin Kaynağı Olan Smyrna Physiologus'u. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 5-17.
- D'Aiuto, F. (edt.), 2008. *El "Menologio de Basilio II" (Citta del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Gr. 1613). Libro de Estudios con ocasion de la edicion Facsimil*. Vatikan.
- Dalkıran, Ö., 2013. Kitabın Tarihi. *Türk Kütüphaneciliği*, 27(1): 201-213.
- Daughtry, J. M., 2017. Acoustic Palimpsest. *Theorizing Sound Writing*. Wesleyan University Press, Middletown, Connecticut. pp. 46-85.
- Demiray, K., Eren, H., Mazıoğlu, H., Tuğrul, M., Devellioğlu, F., Alkan, K., Eğembir, N., Pirali, N., Müftüoğlu, G., Tekin, M., Tunç, T., 1974. *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları - Sayı: 403. Türk Dil Kurumu, Ankara.
- Demiriş, B., 2002. Eskiçağda Kitap. *Anadolu Araştırmaları*, Sayı 16: 115-131.
- Demirkent, I. (çev.), 1992. *Mikhael Psellos'un Khronographiası*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Demirkent, I. (haz.), 2001. *Iohannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- De' Cavalieri, P. F., 1927. *Codices Graeci Chisiani et Borgiani*. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma.
- Devreesse, R., 1937. *Codices Vaticani Graeci*. Tomus II: Codices 330-603. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma.
- Devreesse, R., 1950. *Codices Vaticani Graeci*. Tomus III: Codices 604-866. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma.

- Dobrynina, E., 2010. New findings on the Khludov Psalter revealed during restoration. *Néa Pómy*. 7: 57-72.
- Drewer, L., 1996. Recent Approaches to Early Christian and Byzantine Iconography. *Studies in Iconography*, 17: 1-65.
- Drpić, I., 2016. The Byzantine Epigram As Aesthetic Object. In: *Sign and Design Script As Image In Cross-Cultural Perspective (300-1600 CE)*. Dumbarton Oaks, Washington, D.C. pp. 71-70.
- Džurova, A., 2001. *La Miniatura Bizantina i Manoscritti Miniati e la Loro Diffusione*. Jaca Book, Milano.
- DVL-Digivatlib., 2020a. Barb. gr. 372. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372 (Erişim Tarihi: 11.12.2020).
- DVL-Digivatlib., 2020b. Vat. lat. 5757. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.5757 (Erişim Tarihi: 30.12.2020).
- DVL-Digivatlib., 2021. Manuscript List. <https://digi.vatlib.it/mss/> (Erişim Tarihi: 30.03.2021)
- Efthymiadis, S. ve ark., 2011. Greek Hagiography in Late Antiquity (Fourth-Seventh Centuries). In: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*. Routledge. pp. 35-94.
- Ehrhard, A., 1937. *Tradition and Inventory of the Hagiographic and Homiletic Literature of the Greek Church from the Beginnings to the End of the 16th Century*. Leipzig.
- Feron, E., Battaglini, F., 1893. *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae Descripti Praeside Alfonso Cardinali Capocelatro*. Ex Typographeo Vaticano, Roma.
- Flusin, B., 2011. Re-writing history: John Skylitzes' Synopsis historion. *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. Cambridge University Press, Cambridge. pp. xii-xxxiii.
- Fotyadis, H., 2001. *Eski Yunancanın Gelişme Sürecinde Lehçeler ve Helenistik Ortak Dil (Koine)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, 200 sayfa.
- Galavaris, G., 1995. *Ελληνική Τεχνη Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων*. Atina.
- Gamillscheg, E., McCormick, M., 1991. Codex. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 473.
- Gamillscheg, E. ve Ševčenko, I., 1991. Colophon. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 481-482.
- Gamillscheg, E., Talbot, A.-M., Cutler, A., 1991. Roll. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1803.
- Gevgilili, A. ve ark. (edt.), 1997. Homilye. *Eczacbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 2. Yem Yayın, İstanbul. pp. 809.
- Gevgilili, A. ve ark. (edt.), 1997. Menologya. *Eczacbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 2. Yem Yayın, İstanbul. pp. 1199.
- Giannelli, C., 1950. *Codices Vaticani Graeci 1485-1683*. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma.
- Glare, P. G. W. (edt.), 1968. *Oxford Latin Dictionary*. Clarendon Press, Oxford.
- Granić, B., 1922. *Die Subscriptionen in den Datierten Griechischen Handschriften des 9. und 10. Jahrhunderts II: Darstellender Teil*. Serbische Klosterbuchdruckerei.
- Grumel V., 1963. La date de l'Eclogue des Isauriens : l'année et le jour. *Revue des Études Byzantines*. 21: 272-274.
- Gumbert, J. P., 2010. *Words for Codices A Codicological Terminology in English*. <http://www.cei.lmu.de/extern/VocCod/WOR10-3.pdf> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).
- Hinterberger, M., 2014. Byzantine Hagiography and Its Literary Genres. Some Critical Observations. In: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography 2: Genres and Contexts*. Ashgate, Farnham, Burlington. pp. 25-60.
- Hinterberger, M., 2020. Hagiographical Enkomia As Metaphrasis in The 14th Century. *Metaphrasis: A Byzantine Concept of Rewriting and Its Hagiographical Products. The Medieval Mediterranean People*. 125: 285-323.
- Howard-Johnston, J., 2015. The Chronicle and Other Forms of Historical Writing in *The Medieval Chronicle*, 10: 1-22.

- Hörandner, W., 1991. Uncial. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 2141-2142.
- Irmscher, J., Kazhdan, A., Lowden, J. L., 1991. Psalter. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1752-1754.
- Işıltan, F. (çev.), 1995. *Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Jeffreys, E. M., Kazhdan, A., 1991. Enkomion. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 700-701.
- Kaplan, N., 2017a. Resimli Kutsal Kitap (Hristiyan) El Yazmalarındaki Kurban Sahnelerine Genel Bir Bakış. *Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1): 125-137.
- Kaplan, N., 2017b. *Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazması: Seraglio (Topkapı Sarayı Gi. 8)*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, 637 sayfa.
- Kaplan, N., 2017c. Orta Bizans Dönemi Resimli Oktateukh El Yazmasında Nuh Tufanı İmgesi. In: *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*. 18-20 Ekim 2017, Ağrı.
- Kaplan, N., 2017d. Bizans Dönemi El Yazması: Topkapı Sarayı G.i.8 Nüshası Resimlerindeki Alegorik Unsurlar. *Akdeniz Sanat*, Cilt 13 (21. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri): 615-626.
- Kasotaki-Gatopoulou, A., (tarihsiz). The Byzantine Script and The Aesthetics of Byzantine Manuscripts. <http://www.worldscriptinstitute.org/archiv/e/assets/Uploads/papers/MNSC-Katasaki-Gatopoulou-en.pdf> (Erişim Tarihi: 30.01.2021).
- Kaya Zenbilci, İ., 2017. *Orta Bizans Dönemi Konstantinopolis Manastır Atölyeleri ve Resimli El Yazmaları Üretimi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, 843 sayfa.
- Kaya Zenbilci, İ., 2018. Bizans Manastır Atölyelerinde Minyatürülü El Yazmalarının Üretim Teknikleri. *Sosyal Bilimler Dergisi-SOBİDER*, 5(30): 238-271.
- Kaya Zenbilci, İ., 2020. Aziz Demetrios: Selanik'in Koruyucu Azizi, Yaşam Öyküsü ve Mucizeleriyle İlişkili Belgeler, Kültü ve Tasvirleri. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, III/II, Aralık: 361-382.
- Kazhdan, A., 1991a. Chronicle. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 443-444.
- Kazhdan, A., 1991b. Chrysoberges, Nikephoros. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 451.
- Kazhdan, A., 1991c. Eparch. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 704.
- Kazhdan, A., 1991d. Eustathios of Thessalonike. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 754.
- Kazhdan, A., 1991e. Genikon. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 829-830.
- Kazhdan, A., Maguire, H., 1991. Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art. *Dumbarton Oaks Papers*, 45: 1-22.
- Keciş, M., 2009. Georgios Akropolites ve "Tarih" Adlı Eseri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45): 191-206.
- Kedar, B. Z., 1999. On The Origins of The Earliest Laws of Frankish Jerusalem: The Canons of The Council of Nablus. *Speculum*, 74(2): 310-325.
- Kelağa Ahmet, İ., 2017. Çağdaş Yunancanın Tarihsel Gelişimi. *Balkanlar El Kitabı*. Cilt 2: Çağdaş Balkanlar. Akçağ Yayınları, Ankara. pp. 477-490.
- Kılıç, Ş., 2011. Orhan Gazi Dönemi Bizans Kaynakları. İçinde, *Orhan Gazi ve Dönemi Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu 8-9 Nisan 2011 Bursa (s. 206-218)*. Gaye, Bursa.
- Kılıç, Ş., 2013. Önemli Bir Bizans Kısa Kroniği ve Osmanlı Tarihine Katkıları. *Tarih Dergisi*, 55(1): 31-80.
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Abit: Tervat, Zebur (Mezmurlar) ve İncil*, 1997. Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul.
- Koçak, T., 2019. Geç Antik Çağ'da (Doğu Roma) Bizans Hukukunun Tarihi Seyri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi*

- Sosyal Bilimler Dergisi*, 21: Prof. Dr. Fuat Özsezgin Özel Sayısı: 125-132.
- Küsgün, O., 2020. Georgios Akropolites Vekayinâmesine Göre Türkiye Selçukluları-İznik Rum İmparatorluğu İlişkileri (1203-1261). *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3(1): 22-36.
- Lake, K., Lake, S., 1934a. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. I: Manuscripts in Jerusalem, Patmos and Athens. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1934b. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. II: Manuscripts in Venice, in Oxford, and in London. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1935a. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. III: Manuscripts in the Monasteries of Mount Athos and in Milan. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1935b. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. IV: Manuscripts in Paris, Part I. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1936a. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. V: Manuscripts in Paris, Part II. Oxford, Berlin, Vienna and Jerusalem, Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1936b. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. VI: Manuscripts in Moscow and Leningrad. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1937a. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. VII: Manuscripts in Rome Part I. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1937b. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. VIII: Manuscripts in Rome, Part II. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1938. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. IX: Manuscripts in Rome, Part III, in Messina, in Naples, and in London. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1939. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200*. Vol. X: Manuscripts in Florence, Athens, Grottaferrata and the Meteora. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lake, K., Lake, S., 1945. *Dated Greek Minuscule Manuscripts To The Year 1200: Indices Volumes I to X*. Monumenta Palaeographica Vetera Series 1, The American Academy of Arts and Sciences, Boston, Massachusetts.
- Lascarides, G. P., 1882. Parchment. *A Comprehensive Phraseological English-Ancient And Modern Greek Lexicon*. Vol. II. Trübner and Co., London. pp. 847.
- Levin, I., 1985. *The Quedlinburg Itala: The Oldest Illustrated Biblical Manuscript*, E. J. Brill, Leiden.
- Lilla, S., 1996. *Codices Vaticani Graeci, Codices 2644-2663 (Codices Columnnenses)*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.
- Lowden, J., 1991. Octateuch. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1510-1511.
- Lowe, E. A., 1924. A hand-list of half-uncial manuscripts. *Miscellanea Francesco Ehrle*. Vol. 4: *Paleografia e diplomatica*. Roma. pp. 34-62.
- Mateos, J., 1964. Un Horologion inédit de Saint-Sabas. Le Codex sinaïtique grec 863 (IXe siècle). *Mélanges Eugène Tisserant. III: Orient chrétien 2, Studi e testi 233*. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano. pp. 47-76.
- Mathisen, R., 2008. Palaeography and Codicology. *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 140-168.

- Mazor, L., 2011. Psalms, Book of. *The Oxford Dictionary of The Jewish Religion (Second Edition)*. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 589-590.
- McKenna, J. H., 2009. *The Eucharistic Epiclesis: A Detailed History from the Patristic to the Modern Era*. Chicago, Mundelein, Hillenbrand Books, Illinois.
- McKitterick, R., 1990. Carolingian Uncial: A Context for The Lothar Psalter. *The British Library Journal*, 16(1)-Spring: 1-15.
- Megalommati, N., 2017. Women and Family Law in Byzantium: Some Notes. *Historical Reflections / Réflexions Historiques*. 43(1): Special Issue-Women, Gender, and Law Essays from the Gender and Medieval Studies Conference and Mid-America Medieval Association in Honor of the Late Shona Kelly Wray: 19-32.
- Mercati, I., De' Cavalieri, P. F., 1923. *Codices Vaticani Graeci*. Tomus I: Codices 1-329. Typis Polyglottis Vaticanis, Roma.
- Mogenet, I., Leroy, I., Canart, P., 1989. *Codices Barberiniani Graeci*. Tomus II: Codices 164-281. Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.
- Moorhead, J., 1999. Procopius. *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*. Vol. 2. Fitzroy Dearborn Publishers, London, Chicago. pp. 962.
- Mullett, M., 2010. No Drama, No Poetry, No Fiction, No Readership, No Literature. In: *A Companion to Byzantium*. Wiley-Blackwell, United Kingdom. pp. 227-238.
- Norwich, J. J., 2013. *Byzans: Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*. (çev. S. H. Riegel), İstanbul.
- Oberhelman, S. M., 1980. Prolegomena to The Byzantine "Oneirokritika". *Byzantion*, 50(2): 487-503.
- Oberhelman, S. M., 1991a. Astrampsychos. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. I. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 213.
- Oberhelman, S. M., 1991b. Oneirokritika. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1526-1527.
- Oberhelman, S. M., 2018. *Byzans'ta Rüya Tabirnameleri Giriş, Çeviri ve Yorumlarıyla Birlikte Altı Oneirokritika*. (çev. A. Akgün). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Ostrogorsky, G., 1999. *Byzans Devleti Tarihi*. (çev. F. Işıltan). Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ötügen, Y., 1997. Geç Antik ve Erken Hıristiyan Mimarlığı ve Sanatı. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 1. Yem Yayın, İstanbul. pp. 651-656.
- Özkaral, T. C., 2015. Eskiçağda Yazı, Kitap ve Kütüphanenin Oluşum Süreci, Günümüz Eğitime Katkıları. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34: 371-384.
- Palazzo, E., 1993. *A History of Liturgical Books from The Beginning to The Thirteenth Century*. The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota.
- Papadakis, A., 1991. Synkellos. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1993-1994.
- Pattie, T. S., 1977. The Codex Sinaiticus. *The British Library Journal*, 3(1): 1-6.
- Pattie, T., McKendrick, S., 1999. *The British Library Summary Catalogue of Greek Manuscripts*. George Bell&Sons, London.
- Pearce-Moses, R., 2005. *A Glossary of Archival and Records Terminology*. The Society of American Archivist, Chicago. [Şu adreste: <https://files.archivists.org/pubs/free/SAAGlossary-2005.pdf> (Erişim Tarihi: 30.03.2021)].
- Peers, G., 2000. Iconoclasm, Peter and the Use of Nature in the Smyrna Physiologus (Evangelical School B.8). *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 50: 267-92.
- Pinakes. 2016. France Paris Bibliothèque nationale de France (BNF) grec 1470. <https://pinakes.irbt.cnrs.fr/notices/cote/51087/> (Erişim Tarihi: 19.12.2020).
- Quaile, E., 1897. *Illuminated Manuscripts Their Origin, History and Characteristics*. Henry Young&Sons, Liverpool.
- Roberts, C. H., Skeat, T. C., 1983. *The Birth of Codex*. Oxford University Press, New York.
- Rosser, J. H., 2001. *Historical Dictionary of Byzantium*. Scarecrow, Chicago.
- Sahilli, Y., 2016. *Byzans Dönemine Ait 14. Yüzyıl El Yazmasının Değerlendirilmesi (Oxford University, Bodleian Library, MS. gr. Th. f. 1)*. Gazi Üniversitesi

- Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı yayımlanmamış yüksek lisans tezi, 681 sayfa.
- Sayar, M. H., 1997. Paleografi. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, Cilt 3. Yem Yayın, İstanbul. pp. 1420-1422.
- Ščepkina, M. B., 1977. *Miniatjiry Chludovskoj Psaltyri* (Rusça). Moskova.
- Schreiner, P., 1988. *Codices Vaticani Graeci, Codices 867-932*. Typis Polyglottis Vaticanis, Romae.
- Serdar Dinçer, P., 2016a. El Yazmasının Kökeni ve Terminoloji Önerileri. *İdil*, 5(23):931-940.
- Serdar Dinçer, P., 2016b. *Erken Bizans Dönemi Resimli Dini El Yazmaları: Viyana Genesis*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı yayımlanmamış doktora tezi, 407 sayfa.
- Ševčenko, N. P., 1991a. Menologion. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1341-1342.
- Ševčenko, N. P., 1991b. Menologion of Basil II. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1341.
- Simpson, A. J., 2006. Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates' "Historia". *Dumbarton Oaks Papers*, 60: 189-221.
- Sözen, M., Tanyeli, U., 1999. *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Stevenson, H., 1885. *Codices Manuscripti Palatini Graeci Bibliothecae Vaticanae Descripti Praeside I. B. Cardinali Piira*. Ex Typographeo Vaticano, Roma.
- Stevenson, H., 1888. *Codices Manuscripti Graeci Reginae Suecorum et Pii PP. II. Bibliothecae Vaticanae*. Ex Typographeo Vaticano, Roma.
- Stornajolo, C., 1895. *Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Vaticanae Descripti Praeside Alfonso Cardinali Capecilatro*. Ex Typographeo Vaticano, Roma.
- Strzygowski, J., 1899. *Der Bilderkreis Des Griechischen Physiologus Des Kosmas Indikopleustes Und Oktateuch*. Druck und Verlag von B. G. Teubner, Leipzig.
- Szirmai, J. A., 1999. *The Archaeology of Medieval Bookbinding*. Ashgate, Aldershot, Hants., Brookfield, Vt.
- Taft, R. F., 1991. Horologion. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 947.
- Taft, R. F., Ševčenko, N. P., 1991. Oktoekhos. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1520.
- Talbot, A. M., 1991. Philotheos Kokkinos. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. III. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 1662.
- Talbot, A. M., Browning, R., 1991. Folio. *The Oxford Dictionary Of Byzantium*. Vol. II. Oxford University Press, New York, Oxford. pp. 794.
- Tanıncı, Z., 1997. Cilt. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. Cilt 1. Yem Yayın, İstanbul. pp. 347-349.
- Thompson, E. M., 1893. *Handbook of Greek and Latin Palaeography*. New York.
- Tiftixoglou, V. ve ark., 2004. *Katalog der Griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Band 1. Harrasowitz, Wiesbaden.
- Tjäder, J. O., 1974. Der Ursprung der Unzialschrift. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*. 74: 9-40.
- Tsamakda, V. (ed.), 2010. *A Companion to Byzantine Illustrated Manuscripts*. Brill, Boston.
- Umar, B. (çev.), 1996. *Anna Komnena Aleksiad Malazgirt'in Sonrası İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi*. İnkılap, İstanbul.
- Umar, B. (çev.), 2008. *Georgios Akropolites Vekayinâme*. Arkeoloji ve Sanat, İstanbul.
- Vermeille, A., 2006. *Physiologus de l'Orient à l'Occident un patchwork multiculturel au service de l'Écriture. Mémoire de latin dirigé Par M. Jean-Jacques Aubert, professeur à l'Université de Neuchâtel*. Université de Neuchâtel, Faculté des lettres et sciences humaines, Sciences de l'Antiquité, Neuchâtel.
- Waring, J., 2010. Byzantine Book Culture. *A Companion to Byzantium*. Wiley-Blackwell, Malden, Massachusetts. pp. 275-288.
- Weitzmann, K., Galavaris, G., 1990. *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai The Illuminated Greek Manuscripts*. Vol. I: From The Ninth to The Twelfth

Century. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Wilson, N., 2008. Greek Palaeography. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford University Press, Oxford. pp. 101-114.

Wortley, J. (çev.), 2011. *John Skylitzes, A Synopsis of Byzantine History 811-1057*. Cambridge University Press, Cambridge.

Yıldız, N., 2000. *Eskiçağda Yazı Malzemeleri ve Kitabın Oluşumu*. Türk Tarih Kurumu, Ankara.